

ՀԱՎԳՈՅՆ ԲԶՆՈՒՆԻՔԻ ԱՐՏՕՆԵԱԼ ԴԱՍԵՐԻ ԵՒ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

ՍԱՐԳԻՍ Գ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ (vahe1996@mail.ru)

Գրաւոր առաջին ստոյգ տեղեկութիւնները Հայկական Լեռնաշխարհի եւ նրա բնակիչ հայախօս էթնոսի մասին մեզ տալիս է խէթ թագաւոր Խաթուսիլի Ա.ի (Ք.ա. 1650-20)¹ տարեգրութիւնը²: Խէթ թագաւորներից նա առաջինն էր, որ անցել էր Եփրատը եւ իր բանակով հասել մինչեւ Վանայ լճի արեւմտեան ափ: Ցաօք, այս վստահելի աղբիւրը անհրաժեշտ ուշադրութեան քի արժանացել հայագիտական հետազոտութիւններում: Հայ ժողովրդի պատմութեան քրեւոնոմարիայի առաջին հատորում³ անգամ նրանից մէջբերում չկայ: Հայոց պատմութեանը վերաբերող խէթական սեպագիր արձանագրութիւններից այնտեղ մէջբերումներ են արուած սկսած խէթ թագաւոր Տուլիսալիյա Գ.ի (Ք.ա. 1400-1380) ժամանակուանից՝ ասել է սրան նախորդած 250 տարուայ անտեսումով⁴: Այնինչ հենց Խաթուսիլի Ա.ի տարեգրութեան մէջ հայ պատմութեանը վերաբերող թանկագին տեղեկութիւններ կան: Դրանցից է, օրինակ, Խախա քաղաքի տաճարներից մէկից

¹ C. W. Ceram, *Le secret des Hittites. Découverte d'un ancien empire*, Librairie Plon, Paris, 1955, էջ 278: Այսուհետեւ եւս խէթ թագաւորների գահատարիւնները բերում են ըստ այս գրքի, էջ 278-9:

² «Keilschrifttexte aus Boghazköi (Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft), Leipzig-Berlin, 1916-1926, X, 2 und X, 1 (KBo): Ռուսերէն թարգմանութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները Վ. Վ. Իւանովի (*Хрестоматия по истории древнего Востока, часть первая*, «Высшая школа», 1980, էջ 263-6): Մենք օգտուել ենք սրանից:

³ Հայ ժողովրդի պատմութեան քրեւոնոմարիա (ՀԺՊ), հատոր 1, Հնագոյն ժամանակներից մինչեւ IX դարի կէսերը, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1981:

⁴ Նոյն, էջ 7:

աւար վերցրած «ոսկէ քթով նաւ»ի յիշատակումը⁵: Սրանից պարզում է, որ.- ա) դա ծիսական նպատակներով օգտագործուող նաւ է եղել (հակառակ դէպքում աւար կը տարուէր միայն «ոսկեպատ քիթը»), բ) որ այն Արեւի աստծուն ծօնուած նաւ է եղել (ոսկին Արեւի աստծու մետաղն էր), ուստի խէթ թագաւորը Խախա քաղաքից տարուած նաւը նուիրել էր խէթական Արիննա քաղաքի իրեն հովանաւորող Արեւի դիցուհուն, գ) որ Խաթուսիի Ա.ի արեւելեան արշաւանքի վերջին թիրախ Խախա քաղաքը գտնուել է Վանայ լճի արեւմտեան ափին կամ նրա մօտերքում:

Մէկ ուրիշ ուշագրաւ վկայութիւն՝ Հասուա երկրի (յետագայում՝ Տարօն) ցեղապետ-արքային Խաթուսիի Ա.ը կոչում է «Տաւանաննայի որդի», որը խէթերէնում նշանակում էր «թագուհու որդի»⁶: Խէթերի թագուհին պարզապէս թագաւորի կինը չէր, այլ լայն արտօնութիւններ ունեցող նրա գլխաւոր կինը: Գահաժառանգումը տեղի էր ունենում նրա միջոցով: Սովորաբար, հանգուցեալ թագաւորին փոխարինում էր կա՛մ թագուհու եղբորորդին, կա՛մ թագաւորի փեսան՝ գլխաւոր տիկնոջից ծնուած արքայադստեր ամուսինը⁷: Տելեպինու թագաւորի Ք.ա. 1525ին իրագործած բարեփոխումով միայն ժառանգելու իրաւունք ստացան արքայատոհմի արական գծով ներկայացուցիչները: Այդ հին կարգը գործել է նաեւ Հասուա երկրում: Աւելին, Խաթուսիի Ա.ը վկայում է, որ հասուացիներն իրենց ցեղապետ-արքային գահընկեց էին արել: Այստեղից հետեւում է, որ Հասուայում եւս գործել է խէթական պանկուսի կամ տուվիյայի⁸ լիազօրութիւններով օժտուած մի հաստատութիւն:

Խէթական թագաւորներն հետիոտն եւ կառամարտիկ զօրամասերից բաղկացած իրենց մեծ բանակներն Հայկական Լեռնաշխարհի երկրների դէմ հանելիս նախընտրում էին արշաւել երկու բանուկ ճանապարհներից որեւէ մէկով: Դրանցից առաջինը Արեւելեան Եփրատի (Արածանի) հոսանքն իվեր, գետափնեայ շրջաններով բերում էր Լեռնաշխարհի կենտրո-

⁵ *Хрестоматия I*, էջ 265.

⁶ Խաթուսիի Ա.ի նախորդի՝ Հին Խէթական Թագաւորութեան թագաւոր Լաբար-նա//Տաբարնա Ա.ի անունը այնուհետեւ դարձել էր խէթ թագաւորների տիտղոսը (Сегам, էջ 126. նաեւ՝ В. И. Авдиев, *История древнего Востока*, Государственное издательство политической литературы, Լենինգրադ, 1953, էջ 332. նաեւ՝ О. Р. Герни, *Хетты*, Издательство «Наука», Մոսկուա, 1987, էջ 60): Ճիշտ նոյն կերպ նրա տիկնոջ Տաւանաննա անունը դարձել էր խէթ թագուհիների տիտղոսը (Герни, էջ 62):

⁷ *Хрестоматия I*, էջ 265, ք. 2. նաեւ՝ Г. И. Довгяло, “О характере наследования царской власти у хеттов в эпоху Древнего царства,” *Вестник древней истории*, Մոսկուա, 1:1964, էջ 23-24. նաեւ՝ Герни, էջ 62, 190:

⁸ Խէթական պանկուսի եւ տուվիյայի վերաբերեալ տե՛ս՝ *История древнего Востока*, Под ред. В. И. Кузищина, «Высшая школа», Մոսկուա, 1979, էջ 199-200. նաեւ՝ Авдиев, էջ 333:

նական շրջաններ եւ Վանայ լճի հիւսիսային ու արեւմտեան ափեր, իսկ երկրորդը՝ Արեւմտեան Եփրատի մեծ ոլորանի կողմից, նրա հոսանքն իվեր առափնեայ շրջաններով բերում էր գետի ակունքների շրջան եւ Ճորոխ գետի աւազան: Դրանցից առաջին ճանապարհով էին ներխուժել, օրինակ, Խաթուսիի Ա.ի եւ նրա յաջորդ Մուրսիի Ա.ի (Ք.ա. 1620-1590) բանակները⁹: Նրանց յաջորդներն օգտուում էին նաեւ երկրորդ ճանապարհից: Այդպէս էր վարուել, օրինակ, Մուրսիի Բ.ը (Ք.ա. 1345-15), որն ուղղակի յայտարարում էր. «*Իսկ երբ գարուն բացուեց, երկրորդ ճանապարհով գնացի Ազգի երկիր*»¹⁰:

Արդէն Խաթուսիի Ա.ից սկսած հզօրացած խէթական թագաւորութեան գահակալները ծագում էին հասնել Հայկական Լեռնաշխարհի նկատմամբ իրենց ռազմավարական եւ տնտեսական հեռահար նպատակների իրագործմանը: Դրանք էին. - ա) Խոչընդոտել լեռնաշխարհի էթնիկապէս միատարր ցեղային երկրների միաւորմանը ռազմական, վարչական եւ կրօնական միասնութեան տանող ցեղամիութիւնների մէջ¹¹, բ) Խաթուսիի Ա.ից եւ Մուրսիի Ա.ից սկսած խէթ արքաները ծագում էին իրենց գերիշխանութիւնն հաստատել Եփրատից արեւելք ընկած Հայկական Տաւրոսի ցեղային երկրների վրայ եւ դրանով իսկ խափանել այստեղից իրենց գլխաւոր հակառակորդ Միտանիին մետաղի ու փայտանիւթի մատակարարումը (որոնք չափազանց կարեւոր էին մարտակառքերի պատրաստման համար), գ) Այդ ցեղային երկրների հպատակեցումը խէթերին հնարաւորութիւն կը տար Պիթիսի լեռնանցքով դուրս գալ ասորեստանեան հարթավայր, որտեղ նրանց սպասում էր Միտանիի լուծը թօթափելու պատրաստ Աշուր քաղաքապետութիւնը: Նրա հետ դաշնակցած խէթերը կարող էին Միտանիին հարուածել նաեւ թիկունքից եւ վերականգնել իրար հետ ունեցած վաղեմի առեւտրատնտեսական կապերը, դ) Խէթ թագաւորները երբեւէ աչքաթող չէին անում նաեւ Հայկական Լեռնաշխարհի ցեղային երկրներից թանկարժէք մետաղներ, հարուստ աւար եւ ռազմագերիներ ձեռք բերելու հնարաւորութիւնները: Խաթուսիի Ա.ը Հասուայի մասին ասում էր. «*Այդ երկրի արծա-*

⁹ *Хрестоматия I*, էջ 264-5. նաեւ՝ «Keilschrifturkunden aus Boghazköi (Staatliche Museum zu Berlin, Vorderasiatische Abt)» (KUB), Berlin, 1923-1939, XXXI, 64, II. նաեւ՝ Ս. Գ. Պետրոսեան, «Մուրսիի Ա.ի արեւելեան արշաւանքի երթուղին», *Գիտական աշխատութիւններ*, IV:2001, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտութիւնների կենտրոն (ՇՀՀԿ), Գիմրի, էջ 53-60:

¹⁰ *Քրեստոմատիա, հպր. I*, էջ 10:

¹¹ Այդպէս էր վարուել Մուրսիի Բ.ը կասկեան ցեղերի դէպքում, պատճառաբանելով, որ «*Պիխունիան կասկերի երկրում չէր իշխում այնպէս, ինչպէս ընդունուած էր նրանց մօտ: Կասկերի երկրում միանձնեայ չէին իշխում: Իսկ նշեալ Պիխունիան թագաւորավայել էր իշխում*» (Ռ. Ղազարեան, «Մուրսիի II-ի «Տասնամեայ» տարեգրութիւնը», *Խէթական աղբիւրները Հայկական Լեռնաշխարհի մասին*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2013, էջ 53):

թին ու ոսկուն հաշիւ չկար»¹², իսկ արհեստավարժ զինուորականներ եղած հայկական ռազմագերիները մշտապէս համալրում էին խէթական բանակների շարքերը:

Խաթուսիլի Ա.ը իր արեւելեան արշաւանքի նկարագրութիւնն անելուց առաջ համառօտ պատմում է Ադալուր լեռան մօտ Հասուա եւ Խալպա (Հալէպ) երկրների միացեալ բանակների դէմ տարած յաղթանակի մասին: Սրանցից առաջինը յետագայ Տարօն¹³ է, իսկ երկրորդը՝ Եամխադի հիւսիսաստորիքեան թագաւորութիւնը՝ կոչուած իր մայրաքաղաքի անունով: Դրանից յետոյ խէթ թագաւորը շարունակում է. «Ընդամէնը միքանի օր անց ես անցայ Պուրանա գետը, եւ Հասուա երկիրն ինչպէս առիւծ ես ուրնաւրակ Կոփ»¹⁴: Պուրանա/Եփրատ գետի անցումը խէթ թագաւորը շատ է արժեւորել, ուստի շարունակութեան մէջ նա կրկին անդրադառնում է դրան, յայտարարելով. «առաջներում ոչ ոք չէր անցել Պուրանա գետը, իսկ ես՝ մեծ արքայ՝ Տաբարնան, այն անցայ գետանցով, եւ իմ զօրքը իմ երեսից անցաւ այդ գետանցով»¹⁵:

Գետանցը լինելու էր Մալաթիայից հիւսիս, Եփրատի ձախ ափին գտնուող Իզլու բնակավայրի մօտ գտնուող գետանցը, որն հին դարերում յայտնի էր նրա մօտ գտնուող Տոմիսա/Թմիս բնակավայրի անունով¹⁶: Իզլուի մօտ գտնուած Ուրարտուի Սարդուրի Բ. թագաւորի (Ք.ա. 764-35) արձանագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ այս գետանցից օգտուել են նաեւ ուրարտական թագաւորները, բայց հակառակ ուղղութեամբ՝ անդրեփրատեան տարածքներ արշաւելիս¹⁷: Խաթուսիլի Ա.ը չի ասում, թէ մինչեւ Հասուա//Տարօն մտնելը ինչ երկրով է անցել, բայց յետագայի խէթական արձանագրութիւններից պարզում է, որ դա եղել է Իսուան՝ յետագայ Ծոփքը¹⁸: Սրա ցեղապետ արքան թոյլ էր տուել խէթերին անարգել անցնել ոչ միայն գետանցով, այլեւ իր երկրի տարածքով եւ ներխուժել Հասուա, որն, հաւանաբար, աւելի ընդարձակ է եղել, քան յետագայ Մեծ Հայքի Տուրուքերան նահանգի Տարօն կենտրոնական գաւառը: Նրա նուաճումից յետոյ Խաթուսիլի Ա.ը իր բանակով ներխուժել էր հարեւան Խախա երկիր եւ գրաւել անգամ նրա ար-

¹² *Хрестоматия I*, էջ 264:

¹³ Պետրոսեան, էջ 56-8:

¹⁴ *Хрестоматия I*, էջ 264:

¹⁵ Նոյն, էջ 265:

¹⁶ Ա. Տ. Երէմեան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»ի*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 1963, էջ 53:

¹⁷ Ն. Ադոնց, *Հայաստանի պարմութիւն. ակունքները. X-VI դդ. մ.թ.ա.*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1972, էջ 178, 201-2:

¹⁸ Ադոնց, էջ 47, 57. նաեւ՝ Н. В. Арутюнян, *Топонимика Урарту*, АН Арм. ССР, Институт востоковедения, Հայկ. ՍՍՌ հրատ., Երեւան, 1985, էջ 92-4. նաեւ՝ Ա.Վ. Քոսեան, *Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խէթական սեպագիր աղբիւրների)*, ՀՀ ԳԱԱ արեւելագիտութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2004, էջ 61-2:

քայանիստ Խախա քաղաքը¹⁹: Այս քաղաքը չէր կարող գտնուել Հայկական Լեռնաշխարհից դուրս կամ նոյնանալ Երզնկայի շրջանի յետագայ Խախ գիւղի հետ²⁰ այն պարզ պատճառով, որ Խաթուսիլի Ա.ի արեւելեան արշաւանքի ընդհանուր ուղղութիւնը «*առաջին ճանապարհով» էր՝ Արածանիի հոսանքն իվեր, իսկ նրա վերջնակէտը դարձել էր Հասուայից արեւելք՝ Վանայ լճին մերձ գտնուած Խախան, որն, ըստ տարեգրութեան, «Արեւի աստուածութեան երկրներից» մէկի արքայանիստն էր:

**

Խախա երկիրը իր կենտրոնական բնակավայրի՝ իր ցեղապետ-արքայի նստավայրի անունով են խէթերը կոչել *Խախա* (Ḫaḫḫa): Դա Մեծ Հայքի Բզնունիք գաւառի տարածքն է: *Խախա* անուան յիշատակն ենք տեսնում Ի. դարի սկզբներին իր գոյութիւնը դեռեւս պահպանած Պիթլիսի գաւառի Դատուանի գաւառակի *Խախրեւ* գիւղի անուան մէջ: Վերջինս գտնուում էր Վանայ լճից 6 կմ հեռավորութեան վրայ²¹: *Խախրեւ*/Ḫaḫḫa նոյնացմամբ մենք գործ կ'ունենանք արեւի պաշտամունքի տեղանուանական դրսեւորման հետ, որովհետեւ *Խախրեւ* ձեւը ենթադրում է նախնական **Խախարեւ* ձեւից իր առաջացումը: Նոյնպիսի հնչիւնական անցումներ (շեշտակիր վերջնականին նախորդած միջնաձայն *ա*ի հնչիւնափոխութիւն եւ սղում) տեղի են ունեցել հայերէն բազմաթիւ բառերում. հմմտ. *աշակերտ*>*աշկերտ*, *բաղանիք*>*բաղնիք*, *դադարել*>*դադրել*, *դարապաս*> *դարպաս*, *վարդապետ*>*վարպետ* են.: Աւելի հին են *Բագարապունի*>*Բագրապունի* (*Բագարապ* անձնանունից *-ունի* ազգանուանակերտ վերջաւորութեամբ) եւ *Սրմանց*>**Սիրամանց* (<*սիրամ* «խայտաբղէտ մորթով կով կամ եզ») ձեւերը: *Խախրեւ* բնակավայրը այդպէս է կոչուել Խաթուսիլի Ա.ի տարեգրութեան մէջ յիշատակուած «Արեւի աստուածութեան երկրներից» մէկում գտնուելու, արեւի աստուածութեան պաշտամունքի կենտրոն լինելու պատճառով: Մեր կարծիքով, **խախը* եղել է առաւօտեան արեւին տրուած մակդիր-մականոն եւ պահպանուած է Մշոյ, Ալաշկերտի եւ Կարնոյ բարբառների *խախանդ* «հանդարտ, հանգիստ» բառերում²²: *Խախանդ* բաղադրիչնե-

¹⁹ *Хрестоматия I*, էջ 265:

²⁰ В. Хачатрян, *Восточные провинции Хеттской империи*, Երեւան, 1971, էջ 53. նաեւ՝ Վ. Խաչատրեան, *Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում*, ՀՀ ԳԱԱ Ցեղասպանութեան թանգարան-ինստիտուտ, Երեւան, 1998, էջ 35-6, 42: Խախա քաղաքի տարբեր տեղորոշումները՝ համապատասխան գրականութեան յղումով տե՛ս՝ Քոսեան, էջ 51-2:

²¹ Ա.Դօ, Վանի, *Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները*, տպարան «Կովտուրա», Երեւան, 1912, էջ 86. նաեւ՝ Թ. Յակոբեան, Սո. Մելիք-Բախշեան, Յ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հղր. II*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1988, էջ 629:

²² *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հղր. X*, ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտ, Երեւան, 1967, էջ 608, *հղր. XIII*, Երեւան, 1985, էջ 516.

րից բաղկացած բառի -անդ վերջածանցի համար հմմտ. *աղանդ, աւանդ, եռանդ, մարմանդ* բառերի համապատասխան վերջածանցները: *խախ* արմատի ծագումը յայտնի չէ, սակայն *խախանդ* բառն իր հնդեւրոպական -անդ վերջածանցով, կարծես, յուշում է որ իր *խախ*- բաղադրիչը եւս շատ հին արմատ է՝ թերեւս նոյնպէս հնդեւրոպական կամ բնածայնական ծագում ունեցող:

Հայ ժողովրդական հաւատալիքների համաձայն, ցերեկուայ երկիր-երկինք-երկիր յոգնատանջ շրջագայութիւնից յետոյ Արեւը գնում է հանգստանալու մօր գիրկը՝ մայր է մտնում: Հեքիաթներից մէկում՝ «*եկաւ Արեգակն բոցերով, մփաւ աւուզը (ջրաւազանը - Ս.Պ.), աստղերն արթնացան, ուրքի վրայ բարեւի կայնեցան. թագուհին (Արեւամայրը - Ս.Պ.) գրկեց, վեր հանեց ջրէն Արեգակը եւ պառկեցուց անկողինը՝ իր ծոցը ու ծիծ կու տար՝ անհնանալի, անծերանալի, մշտամանունկն Արեգակ*»²³: Սրան պաշտած մարդիկ, անտարակոյս լինելու էին նախեւառաջ Վանայ լճի արեւմտեան ափի բնակիչները, որոնք առաջինն էին տեսնում ծովածին արեւի երեւումը: Այդ ժամանակներից հազարամեակներ անց Վանայ լճի արեւմտեան ափին արեւածագը դիմաւորողների մէջ եղած Գարեգին Սրուանծտեանցը դրա հետեւեալ նկարագրութիւնն է մեզ աւանդել.

Արշալոյսէն առաջ ելանք, թողլով Դատուան եւ իւր բերդն ու ծովածոցը... եւ ահա հովն հանդարտօրէն շարժեցաւ, ոսկեղէն շողեր տեսնուեցան ալեաց շղարշատես ծալքերէն, առագաստի հարսի մը պէս ի հանդերձս ոսկեհոտ զարդարեալ եւ պաճուճեալ. երեւեցան Օգոստոսի օգոստափառ արեգական ճառագայթները, հրեղէն վրանը (երկինքը - Ս.Պ.) դեղին լոյսով ներկեալ արկաւ Վարագէն մինչեւ Մոկաց լեռները, որոյ ներքեւ կը մնային Վանը, Հայոց ձորը, Ռշտունիքը եւ երեւոյթն ամբողջ ծովուն՝ իբր յատակ փռուած վրանին, կապոյտով ու դեղինով, ոսկեթէլ գործած. կակուղ գորգ, որուն վրայ դրաւ լոյսն իր ոտները. բարձրացաւ արեգակն»²⁴:

Հնում Վանայ լիճն յայտնի էր *Բզնունեաց* ծով անունով: Եթէ մեր նախնիները լճի անուանադրի պատուին արժանացրել էին Բզնունիք գաւառը, ուրեմն, նա լիճը շրջապատած գաւառներից ամենաանուանին է եղել: Բայց հայ մատենագիրների ապրած ժամանակաշրջաններում Բզնունիքը այդպիսի համարում չի ունեցել, այդուհանդերձ՝ հեթանոսական դարերում կարող էր ունենալ, որովհետեւ այդ դարաշրջաններում նա արեւի եւ արեւի աստծու պաշտամունքի կարեւոր կենտրոններից էր: *Բզնունիք* գաւառա-

նաեւ՝ Ռ. Գրիգորեան, «Գեղարքունիք», *Հայ ազգագրութիւն եւ բանահիւստութիւն. նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ*, 14, ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտ, Երեւան, 1983, էջ 77: Իմ մանկութեան եւ պատանեկութեան տարիներին՝ 1950ականներին Գիւմրիում *խախանդ* բառը նոյն իմաստներով (նաեւ բայական *խախընդաւ, խախընդոյան* ձեւերով) գործածում էր:

²³ Գ. Սրուանծտեանց, *Երկեր, հոգր. I*, ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտ, Երեւան, 1978, էջ 494:

²⁴ Նոյն, էջ 372:

նուն արդէն ենթադրում է գաւառի արեւապաշտութեան կենտրոններից լինելու հանգամանքը: Նրա անուան եւ *Բզնունի* տոհմանուան հիմքում (հակառակ Մովսէս Խորենացու աւանդած ժողովրդական ստուգաբանութեան) ոչ թէ *Բազ* անձնանունն է, այլ *բուզի* բառը. *Բզնունի* < **բուզին-ունի*: *Բուզի* բացատրութիւնը «*Բուզի-արեգակն*» է²⁵: Հմմտ. -ի վերջածանցը բուսական եւ կենդանական աշխարհներին վերաբերող *այգի*, *բարդի*, *մայրի*, *հացի*, *գոճի*, *մոզի*, *ջորի* եւ այլ բառերում: *Բուզի* բառի արմատը նոյնն է հնդեւրոպական ծագումով *բուծ* «կաթնկեր գառնուկ կամ ուլիկ» բառի հետ: *Բուզի* բառում *ծի* փոխարէն *զի* առկայութիւնը պէտք է բացատրել վերջինիս երկու ծայնաւոր հնչիւնների միջեւ գտնուելու հանգամանքով, ինչպէս ունենք, օրինակ, *մոզի* բառի *զի* դէպքում: *Բուզի* եւ *բուծ* բառերի արմատակիցներ լինելու հանգամանքը զարմանալի չի թուայ, եթէ նկատի առնենք իմաստային նոյնպիսի զարգացման հետեւանքն արձանագրած եւ վաղ հնդեւրոպական DY արմատից ծագած ազգակից լեզուների բառերը: Դրանց մի մասը ունեն «այծ», «այծենի», «տիկ», «պարկապզուկ», իսկ միւս մասը՝ «աստուածութիւն», «լոյս», «ամպրոպ» են. իմաստներ²⁶: Հմմտ.՝ հայ. *տիկ* «տկճոր, պարկապզուկ» (<«այծ») եւ *տիւ* «ցերեկ, օրուայ լուսաւոր մասը»:

Արեւի եւ Վանայ լճի սերտաճած պաշտամունքի բաղադրիչներից է եղել առասպելական արեւատար թռչնի պաշտամունքը: Վանայ լիճը վերելից (Սիփանի՞ց) դիտուած յիշեցնում է գլուխն հիւսիս-արեւելք ուղղած եւ թռիչքի պատրաստ թանձրամարմին թռչուն՝ անշուշտ ծովային թռչուն: Առասպելական մի հսկայ թռչնի վերաբերող գրոյցի համաձայն, ծովից ծագող արեւը կարող է այրել երկիրը, եթէ թռչունն իր հսկայական թեւերով նախօրօք հովանի չանի եւ չուղեկցի արեւին մինչեւ իր ուղու բարձրակէտը: Արեւի սաստիկ ջերմութիւնից իր թեւերն այրած թռչունը այնտեղից կիսակենդան ընկնում է ծովը: Այստեղ նա զովանում է, ծովի ջուրը բուժում է նրա թեւերը եւ յաջորդ արեւածագին կազդուրուած թռչունը կրկին անցնում է երկրին հովանի անելու իր առաքելութեանը²⁷: Կարծում ենք, որ առասպելական այս թռչնի նախատիպը եղել է Վանայ լճի գծագրութեանը նման մարմնակազմ ունեցող հաւալուսն թռչունը: Նրա երկու տեսակներն էլ՝ վարդագոյնն ու գանգրահերը դեռեւս հանդիպում են ՀՀ տարածքում եւ աչքի են ընկնում 3 մետրի հասնող թեւերի բացուածքով, «*երկայն, տափակ կտուցով, որի տակ*

²⁵ *Բաղդիրք հայոց*, քննական բնագիրը, առաջաբանը եւ ծանօթ.՝ Յ. Ամալեան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., «Մատենադարան», Երեւան, 1975, էջ 58:

²⁶ Н. Д. Андреев, *Раннеиндоевропейский праязык*, Մոսկուա, 1986, էջ 86-7:

²⁷ Ա. Ղանալանեան, *Աւանդապատում*, ՀՍՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղեանի անուան գրականութեան ինստիտուտ, Երեւան, 1969, էջ 3-4: Թռչնի նկարը տես՝ Հ. Մարտիրոսեան, Հ. Իսրայէլեան, *Գեղամայ լեռների ժայռապատկերները*, «*Հայաստանի հնագիտական յուշարձանները*, 6, *Ժայռապատկերներ*», *պրակ II*, ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտ, Երեւան, 1971, նկ. 290:

կախուած է շարք մեծ մորթէ պարկ»²⁸: Սա այն թռչունն է, որը կոչուել է նաեւ թոնձ, փորահաւ, դարաք, արօս:

Հայոց մի աւանդութիւնում ասում է, որ որդուն եւ ամուսնուն կորցրած «խեղճ կինը դառնում է հաւալասան (հաւալուսն - Ս.Պ.) թռչունը: Նա թռչում է շարունակ ու ողբագին կանչում, եւ հանգիստ է առնում միայն այն ժամանակ, երբ սրտից երեք կաթ արին է կաթում»²⁹: Յունական առասպելներից մէկի համաձայն, Յունաստանում Թեսալիայի Կէիքս արքայի կինը՝ Ալկիոնը, ծովն էր նետուել, երբ սիրելի ամուսինը նաարկութիւնից չէր վերադարձել: Աստուածները նրան ու ամուսնուն հաւալուսն (յուն. *αλκυών*) էին դարձրել³⁰: Ամուսնական մի զոյգ էլ կազմել էին Վան քաղաքում (Τυşpa//Տոսպ) պաշտուած ուրարտական դիցարանի Խուտուիւնի եւ Ափ աստուածութիւնները: Սրանցից Կուտու Ա.ի անունը, ըստ երեւոյթին, նոյնպէս հաւալուսն է նշանակում (հմմտ. «խոթ. ըստ ոմանց է անուն թռչնոյ. որպէս աղկիովն, կամ արտուր ծովեզերեայ» եւ աղկիոնիդաս աւուրք կամ խոթական ժամանակ, այսինքն՝ աղկիոն//խոթ»³¹, իսկ իր կնոջ Այի անունը (<*a₂-i) արմատակիցն է հնդեւրոպական ծագումով հայերէն *հաւ* բառի³²:

Հաւալուսնին Վասպուրականում *արօս* էին կոչում եւ սուրբ թռչուն համարում: Վանի նահանգի Արճակ գաւառի Գիագնա կիրճը սատանաների բնակութեան վայր էր համարում, բայց նրա «ժայռերի ծերպերին իրենց բոյնն էին հիւսում ծանրամարմին եւ ազգաբնակչութիւնից սրբացուած արօս կոչուող թռչունները: Աններելի մեղք էր համարում ոչ միայն արօսի ծագողանալը, այլեւ անգամ նրա բնին ձեռք տալը, քանի որ այն կարծիքը կար, որ իբր մայր արօսը, երբ հեռուից նկատում է, թէ իր բնին մարդ է մօտեցել, ինքը սկսում է իր կուրծքն այնքան խփել ժայռերին ու տրորուել ժայռի վրայ, մինչեւ սափկում է: Մէկի վիշտը, ողբը նկարագրելիս ասում էին՝ «Արօսու պէս ուր դռն (կուրծքը - Ս.Պ.) վեր քարերաց կը տրորի: Հաւալուսն էին, որ Գիագնի չարքերն անգամ արօսներին չեն անհանգստացնում»³³:

²⁸ Красная книга Армянской ССР. Животные, Երեւան, 1987, էջ 37-3. նաեւ՝ Ստ. Մալխասեանց, Հայերէն բացարարական բառարան, հրդ. III, Երեւան, 1944, էջ 79:

²⁹ Ղանալանեան, էջ 140:

³⁰ I. Becher, "Alkyone," «Lexikon der Antike», VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1985, էջ 27. նաեւ՝ М. Н. Ботвинник, "Алкиона," «Мифология. Золотой фонд. Энциклопедия», Մոսկուա, 2003, էջ 31:

³¹ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան, Հ. Խաչատուր Սիւմէլեան, Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հրդ. I, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1979, էջ 956:

³² Ս. Պետրոսեան, «Վանեան աստուածութիւնների երկրորդ զոյգը», Շիրակի պատմաշակութային ժառանգութիւնը, Հանրապետական VI գիտական նստաշրջանի նիւթեր, Գիւմրի, 2004, էջ 18-21:

³³ Սերինէ Աագեան, «Արճակ», Հայ ազգագրութիւն եւ բանահիւսութիւն. նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ, 8, ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտ, Երեւան, 1978, էջ 88-89:

Այս թռչնի *արու<արաւս* (<*արաւ-ս, որտեղ -ս վերջնաձայնը աճական է) անունը արդէն ցոյց է տալիս նրա առնչութիւնը արեւի պաշտամունքին: Նրա *արաւ հիմքը նոյնական է հ.-ե. *rey- արմատից ծագած *արեւ*, *արեգ* բառերի (վերին ծայնդարծ) եւ *յարագել* բայի (ստորին ծայնդարծ) *արագ հիմքի հետ: Վերջինի առթիւ Հրաչեայ Աճառեանը գրում է. «յ նախդիրով ունինք հին եւ ընտիր մի բառ՝ *յարագել* «արեւի առաջ դնել»³⁴: Նոյն այս հիմքն ենք տեսնում *արագիլ* թռչնանուան մէջ. *արագիլ* <*արագ-իլ, որտեղ -իլ վերջածանցը ծագած է հ.-ե. *-elo/*-ilo- նախածնից. հմմտ. նոյն նախածնից ծագած վերջածանցները *բորեղ*, *մաթիլ*, *որջիլ*, *տառեղն* եւ այլ կենդանիներ նշող բառերում: Փաստորէն *արագիլ* թռչնանունը եւս «արեւային» ստուգաբանութիւն ունի: Գրաբարում *արագիլը* նախ «ձկնկուլ, ծովային ճայ» է նշանակել, ապա՝ «արագիլ, լազլաք»³⁵: Ըստ երեւոյթին, *արագիլ* բառը *ձկնկուլի* նման, գործածուել է հաւալուան ջրով ու ձկնակեր թռչունին եւս նշելու համար:

Հաւալուանի պաշտամունքի տեսանկիւնից ուշագրաւ են նաեւ Վանայ լճի կղզիներից երկուսի անունը: *Աշխարհացոյց*ում կարդում ենք. «Եւ Բզնունիք ունի յիւր հոմանուն ծովէն կղզիս երեք՝ զԱրծկեոյն, զԾիպանին եւ Տոքեանն, որոյ ըստ հարաւոյ ի մէջ լերինն Տաւրոսի եւ ծովու՝ գաւառ Երեւարք»³⁶: Այս կղզիներից Ծիպանին կամ Ծիպանը գտնւում էր Վանայ լճի արեւմտեան ափի դիմաց, որտեղ Խաթուսիլի Ա.ը յիշատակում էր նոյնական անուն կրած Խախա երկրի *Zipasna* քաղաքը: Այստեղ է *Աղաքաղ* հրօանդանը³⁷, որի անունը բացայայտում է կղզու եւ հրօանդանի երբեմնի միասնութեան փաստը (*Աղաքաղ* <թրք. *աղա* «կղզի» եւ *բաղ* «այգի»): Իդէպ, այս կղզում կամ նրան յարած հրօանդանի տարածքում էր գտնուելու միջնադարեան *Ծպնայ անապատը*³⁸, որի անունը (Ծպնայ < Ծիպանայ) եւս կապ ունի կղզու *Ծիպան/Ծիպանայ* եւ Խաթուսիլի Ա.ի յիշատակած *Zipasna* քաղաքի անունների հետ: Վանայ լիճը յայտնի էր իր մակարդակի տատանումներով³⁹: Ահա թէ դրանցից մէկի վերաբերեալ ինչ է պատմել Կտուց կղզու (լճի հիւսիս-արեւելեան ափի մօտ) վանահայրը.

³⁴ Հ. Աճառեան, *Հայերէն արմատական բառարան*, հղ. I, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1971, էջ 311:

³⁵ Աճառեան, *հղ. I*, էջ 292-93:

³⁶ *Աշխարհացոյց*, էջ 107-8:

³⁷ Նոյն, էջ 56:

³⁸ Նոյն:

³⁹ Ա-Դօ, էջ 13-4:

1892 եւ 1893 թուերին լճի ջուրը այնքան նուազել էր, որ կղզին միացել էր ցամաքին եւ ուխտատուները սայլերով ուղիղ գնում էին վանքը, իսկ 1896 թուի կոտորածների ժամանակ լճի ջուրը արդէն այնքան էր բարձրացել, որ կղզին անջատուել էր ցամաքից եւ շնորհիւ այդ բանի գազանացած քրդերը անկարող եղան մտնել այնտեղ...⁴⁰:

Ծիպան տեղանուան հիմքում հայ. *ծիպ/ծիփ* եւ *նայ* «թաց, խոնաւ» (<հ.ե. *snā- «հոսել, հեղուկ») բառերն են: Սրա արմատակիցներից են. յուն. νῶμα «հոսում ջուր, ակունք», νοτία «խոնաւութիւն, անձրեւ», աւեստ. snā «լուանալ», հին հնդկ. snā «լողանալ, լուացուել», լատին. nare/natāre «լողալ», իռլ. snuadh «գետ» են.⁴¹: Երբ նկատի ենք առնում հ.-ե. *sn-> հայ. *ն* օրինաչափ անցումը (հմմտ. դրա դրսեւորումները *նեարդ*, *նու*, *նուրբ* բառերում), ապա Zipasna/Ծիպան(-այ) համարժեքութիւնը դառնում է ակնյայտ: Քննարկուող տեղանուան առաջին բաղադրիչ *ծիփ/ծիպ/zip*ը իր արմատակիցներն ունի իդէմա *ծիփիկ* (<ծիփ-իկ) «փոքր վառել, հափ ծագ» եւ նոյնիմաստ *ծիպ-ծիպ* (ունի *ծիկ-ծիկ* հնչյունական տարբերակը) բառերի⁴²: Սրանցից վերջինները գործածուելով նաեւ որպէս «այն ծայնը, որով կանչում են հափ ծագերին»⁴³, ցոյց են տալիս *ծիպ/ծիփ* արմատի բնածայնական լինելը: Zipasna տեղանուան երկրորդ բաղադրիչը՝ -sna, խօսում է այն մասին, որ տեղանուան դէպքում գործ ունենք ոչ թէ ընտանի հափ, այլ ջրլող թռչնի հետ: Դա լինելու էր հաւալումը:

Հաւանաբար, Վանայ լճում հաւալումն թռչունների մի հաւաքատեղի եղել է Ծիպան կղզին, իսկ միւսը՝ լճի հիւսիսարեւմտեան մասի Չքատան կղզին՝ յետագայում կոչուած Կտուց⁴⁴ (հաւալումնի մեծ կտուցի պատճառով): *Աշխարհացոյց*ում կարդում ենք. «*զԱռբերանի [գաւառ] ելից ծովուն Բզնունեաց, յորում կղզիք Չքաւրան եւ Լիմն, ցամաքակղզին Ամիկ, եւ Առեսպրաւան, ուսրի ելանէ [տրտեխ] ծուկն*»⁴⁵: Ինչ վերաբերում է Խաթուսիի Ա.ի յիշատակած Zipasna բերդաքաղաքին, ապա այն գտնուելու էր Ծիպանա կղզու շարունակութիւնը կազմած հրուանդանի բարձրադիր մասում՝ հաւալումն թռչունների հաւաքատեղիին կից:

**

Վերելում տեսանք, որ հասուացիները դժգոհ լինելով իրենց ցեղապետ արքայից, սրան գահընկեց էին արել, իսկ սա ինչ-որ չբացայայտուած հանգամանքներում (տարեգրութիւնն այստեղ լռում է) յայտնուել էր խէթ թագաւորի մօտ: Խաթուսիի Ա.ը գլխատել էր նրան, իսկ Հասուան նուաճելուց յե-

⁴⁰ Նոյն, էջ 13:

⁴¹ Աճառեան, *հյր. III*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1977, էջ 426:

⁴² Աճառեան, *հյր. II*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1944, էջ 338, 340:

⁴³ Աճառեան, *հյր. II*, էջ 338:

⁴⁴ *Աշխարհացոյց*, էջ 45, 109:

⁴⁵ *Աշխարհացոյց*, էջ 109:

տոյ շարունակել էր արշաւանքը, բայց արդէն Հասուայի հարեւան եւ դաշնակից Խախա երկրի դէմ: Տարեգրութեան մէջ դրա առթիւ ասում է. «*Հիպասնա քաղաք եւ գնացի: Եւ գիշերը եւ բարձրացայ Հիպասնա քաղաք: Եւ եւ նրանց հետ մարտնչեցի: Եւ նրանց կապկպած եւ տարայ: Եւ արեւի աստուածութեան երկրները եւ մտայ*»⁴⁶: Մէջքերման վերջին նախադասութիւնը իր տեղում չէ: Դա պէտք է լինէր պարբերութեան սկզբում եւ խէթ դպիրը իր կատարած բացթողումն հասկանալով, ստիպուած է եղել բաց թողաճը զետեղել այդտեղ: Դրանով միտքը կրկնուել է. «*Եւ եւ՝ Տաբարնաս, Հիպասնա քաղաք մտայ*», ապա՝ «*Խախա քաղաքին եւ՝ որպէս առիծ, կատաղի հայեացքով նայեցի*»⁴⁷: Այդուհանդերձ, սա ուղղակի ցուցում է, որ Հիպասնա եւ Խախա քաղաքները գտնուել են «Արեւի աստուածութեան երկրներից» մէկում: Հիպասնա քաղաքի անունը երրորդ անգամ Խաթուսիլի Ա.ը տալիս է նրա գրաւման առիթով. «*Եւ Հիպասնա քաղաքը եւ աւերեցի եւ նրանից աստուածներին վերցրի եւ դրանք տուեցի Արիննա քաղաքի Արեւի աստուածութեանը: Եւ Խախա քաղաք եւ գնացի*»⁴⁸:

Հիպասնայից յափշտակած կուռքերը խէթական Արեւի դիցուհու տաճարին նուիրելիս, Խաթուսիլի թագաւորը, բնականաբար, նկատի էր առել դրանց Արեւի աստծու պաշտամունքին առնչուած լինելու հանգամանքը:

Խաթուսիլի Ա.ի խէթական բանակը Հիպասնա քաղաքից յետոյ գրաւել էր Խախա երկրի նոյնանուն արքայանիստ քաղաքը: Սրա գրաւման մասին խէթ արքան իր տարեգրութեան մէջ ասում է. «*Եւ Խախա քաղաք եւ մտայ: Խախա քաղաքի դարպասների մօտ եւ երիցս մարտ տուեցի եւ Խախա քաղաքը եւ ոչնչացրի: Նրա ունեցուածքն էլ վերցրի եւ իմ քաղաք Խաթուսա ուղարկեցի: Երկու սայլ բեռնուած արծաթով: Մէկ ծածկով կառք, մէկ արծաթեայ անկողին, մէկ ոսկէ սեղան, մէկ արծաթէ սեղան՝ Խախա քաղաքի աստուածների, մէկ արծաթէ ցուլ, մէկ նաւ, որի քիթը ոսկեպատ էր մեծ արքայ Տաբարնան (նոյն ինքը՝ Խաթուսիլի Ա.ը - Ս.Պ.) տարաւ Խախա քաղաքից եւ տուեց Արեւի դիցուհուն*»⁴⁹: Յստակ չէ, թէ յափշտակած թանկարժէք իրերից որոնք ո՞ր աստծուն են ձօնուած եղել: Պատճառն այն է, որ դրանք բոլորը, ըստ երեւոյթին, միեւնոյն տաճարից են տարուել: Այդ դէպքում մնում է ենթադրել, որ Խախա քաղաքի գլխաւոր տաճարը ձօնուած է եղել Ամպրոպի եւ Արեւի աստուածների միասնական պաշտամունքին: Կասկած լինել չի կարող, որ Արեւի աստուածութեանն են պատկանել ինչպէս «մէկ ոսկէ սեղան»ը, այնպէս էլ «մէկ ոսկեպատ քթով նաւ»ը: Այս վերջինի՝ Խախա քաղաքից տարուելու հանգամանքը վկայում է, որ Խախա քաղաքի որոնումները Վանայ լճից հեռու՝ անհեռանկար է: Կարծում ենք, որ «ոսկեպատ

⁴⁶ *Хрестоматия I*, էջ 264:

⁴⁷ Նոյն, էջ 265:

⁴⁸ Նոյն:

⁴⁹ Նոյն, էջ 265:

քթով նա»ը նախատեսուած է եղել Վանայ լճում ծնուող Արեւի աստծու ծիսական նաւարկութեան համար:

Խաթուսիլի Ա.ի տարած աւարի մէջ կարելի է առանձնացնել նաեւ Խախա քաղաքի Ամարոպի աստծուն պատկանած «մէկ արծաթէ անկողին»ը, «մէկ արծաթէ սեղան»ը, «մէկ արծաթէ ցուլ»ը: Վերջինի առթիւ նկատենք, որ Մերձաւոր Արեւելքի շատ երկրների նման Հայկական Լեռնաշխարհում եւս ցուլն համարում էր Ամարոպի աստծու սրբազան կենդանին եւ խորհրդանշը⁵⁰: Խախայից տարուած երկու սալաբեռ արծաթը եւս, ամենայն հաւանականութեամբ, Ամարոպի աստծուն ձօնուած ծիսական նպատակներով գործածուած իրերից է բաղկացած եղել: Ինչպէս ոսկին էր համարում՝ իր գոյնի պատճառով, Արեւի աստծուն ձօնուած մետաղ, այնպէս էլ արծաթն էր՝ իր գոյնի պատճառով (կայծակի նման) համարում Ամարոպի աստծուն ձօնուած մետաղ: Առասպելաբանական վերջին զուգադրման տեսանկիւնից ուշագրաւ է Սրուանձտեանցի այն վկայութիւնը, որը վերաբերում է պատմական Անգեղոտուն գաւառի Արկնոյ Ս. Աստուածածին վանքին: Ահա դա. «Ս. Տաճարին մէջը ճրագ մը տեսանք վրան արծաթ մէջը հողէ, զոր կը վառեն կայծակի օրերը, եւ կ'անուանեն «արնէ ճրագ, կայծակի ճրագ», վանքն իր դիրքով յաճախ ենթակայ է կայծակի: Այդ ճրագի արծաթին վրայ գրուած «Յիշատակ...ի յապահովութիւն տրելոյս միաբանիցն ի կայծական, ի Ռ.Մ.Զ.»⁵¹:

Արեւի եւ Ամարոպի աստուածների զոյգով պաշտամունքը (անգամ միեւնոյն տաճարում) հնդեւրոպական ակունքներ ունէր՝ պայմանաւորուած հնագոյն հնդեւրոպական հասարակութեան երկմիասնական կառուցուածքով⁵²: Հնդեւրոպացիների երկու գլխաւոր աստուածութիւններից առաջինը եղել է գերագոյն աստուածութիւն, պարզ երկնքի եւ արեւի աստուածութիւն, քրմական գործառոյթներով օժտուած եւ պտղաբերութեան հովանաւոր աստուածութիւն, իսկ երկրորդը՝ ոչ-գերագոյն աստուածութիւն, ամարոպային երկնամերձ ժայռի ու կայծակի աստուածութիւն, ռազմական գործառոյթներով օժտուած եւ տնտեսական գործունէութեան ու պտղաբերութեան

⁵⁰ B.B. Piotrovsky, *Ourartou*, «Archaeologia Mundi» Les Éditions Nagel, Genève-Paris-Munich, 1970, էջ 69, 128. նաեւ՝ Ս. Հմայակեան, *Վանի թագաւորութեան պետական կրօնը*, Հայաստանի ԳԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտ, Երեւան, 1990, էջ 41-43: Խաթուսիլի Ա.ի Հասոալից տարած աւարի մէջ եղել են նաեւ ցուլի արծաթէ երկու արձաններ: Հաւանաբար, դրանք ձօնուած են եղել Թէշուք/Ամարոպի աստծու ուղեկից զոյգ ցուլերին (Герни, էջ 127):

⁵¹ Գ. Սրուանձտեանց, *Երկեր, հպր. II*, ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտ, Երեւան, 1982, էջ 413:

⁵² Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, т. I-II*, Թբիլիսի, 1984, հպր. 2, էջ 776-86:

հովանաւոր աստուածութիւն⁵³: Ըստ այսմ, հնդեւրոպական աւանդոյթը պահպանած Հայկական Լեռնաշխարհի ցեղային երկրներն ունենում էին երկու առաջնորդ արքաներ՝ քուրմ-արքայ եւ զինուոր-արքայ, բայց որոնցից գերագոյնի կարգավիճակը որոշում էր հասարակութիւնը՝ իր առաջնային պահանջարկներից ելնելով:

Խախա երկրում Արեւի աստծու գերագոյն լինելը բխում է նրանից, որ նա մէկն էր Վանայ լճի շրջակայքը բռնած «Արեւի աստուածութեան երկրներ»ից: Իսկ որ այդ աստծու հովանաւորեալը եղել է քուրմ-արքայ՝ պարզում է հայոց հին աւանդագրոյցից, ըստ որի Բզնունի տոհմի հիմնադիրը որդին էր Հայկ նահապետի Մանաւազ որդու: Սա Հայկի քուրմ որդին էր՝ հասարակական եռեակ կազմած իր եղբայրներ հողագործ Արամանեակի եւ զինուոր Խոռի հետ: Աւանդագրոյցը վկայում է. Արամանեակը «*թողեալ գերկուս յեղբարց իւրոց՝ զԽոռ եւ զՄանաւազ ամէնայն աղիսին իւրեանց ի կոչեցեալն Հարք, եւ զորդի Մանաւազայ զԲազ. յորոց Մանաւազ ժառանգէ զՀարք, իսկ որդի նորա Բազ՝ յարեւմտից հիւսիսոյ զեզր ծովուն Աղւոյ, եւ զգաւառն եւ զծովն անուանէ իւրով անուամբ: Եւ ի սոցանէ ասեն լեալ զնահապետութիւնս Մանաւազեան եւ Բզնունեաց, եւ Որդունին անուանեալ...*»⁵⁴: Բզնունիք գաւառի՝ որպէս նախկին քրմապատկան տարածքի մասին վկայում է նաեւ Ե. դարում նրա կաթողիկոսական տիրոյթ⁵⁵ լինելու

⁵³ Նոյն, էջ 793-4: Երկուորեակների պաշտամունքը գալիս է մարդկութեան վաղագոյն հաւատալիքներից: Բաբելոնեան տիեզերաստեղծման առասպելի համաձայն, գերագոյն աստուած Մարդուկը երբ ստեղծեց երկինքը եւ նրան զարդարեց Կենդանակերպի 12 համաստեղութիւններով, սրանցից իւրաքանչիւրին յանձնարարեց յաջորդաբար՝ իւրաքանչիւրը 2000 տարի շարունակ, իսկել նրան: Առաջինն այդ պատուին էր արժանացել *Երկուորեակներ* համաստեղութիւնը, որում էր տեղի ունենում Գարնանային գիշերահաւասարը Ք.ա. 6030-3880ի միջեւ (Ճ. Դ. Բեքեր, *Мифы и легенды древнего Двуречья*, Մոսկուա, 1965, էջ 37): Պաշտամունքում նախապէս երկուորեակներ (բայց տարասեռ) համարուել են արեւն ու լուսինը (Ղանալանեան, էջ 5-7. նաեւ՝ Ս. Յարութիւնեան, *Հայ ժողովրդական հանելուկներ*, ՀՍՍՌ ԳԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտ, Երեւան, 1965, էջ 7): Բայց երբ Սառցապատմանն յաջորդած (Ք.ա. ժ. հազարամեակից սկսուած) հալոցքի տաք ու խոնաւ կլիման հետզհետէ տեղի տուեց չոր կլիմային, Հայկական Լեռնաշխարհի եւ յարակից շրջանների վաղագոյն հողագործների կեանքում, կարեւորուեց նաեւ անձրեւների դերը: Այսպիսի պայմաններում տեղի ունեցաւ Ամպրոպի աստծու դերի բարձրացումը եւ հնդեւրոպական նախամայր ժողովրդի պաշտամունքում նրա հաւասարեցումը ջերմութիւն ու լոյս յղող Արեւի աստծու դերին: Այդպիսով, այդ աստուածութիւններն սկսեցին ըմբռնուել նաեւ որպէս (երբեմն նոյնիսկ հակոտնեայիականմարտ) երկուորեակներ:

⁵⁴ *Մովսիսի Խորենացոյ պատմութիւն հայոց*, քննական բնագիրը Մ. Արեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1981, գիրք Ա, գլ. Ժբ:

⁵⁵ *Փաւստոսի Բիզանդացոյ պատմութիւն հայոց*, բնագիրը Ք. Պատկանեանի, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1987, գիրք Գ, գլ. Ը:

փաստը: Մեծ Հայքի թագաւոր Խոսրով Կոտակը (330-38) Բզնունի նախա-
րարական տոհմը բնաջնջել տալուց յետոյ բռնագրաւել էր նրա տիրոյթ
Բզնունիք գաւառը⁵⁶, որն այնուհետեւ յանձնուել էր եկեղեցուն: Ուրեմն, իս-
կապէս Խախա-Բզնունիքում ի սկզբանէ, ինչպէս հնդեւրոպական աւան-
դոյթն էր պահանջում, գերագոյնը զոյգ աստուածներից համարուել է Արեւի
աստուածը, իսկ իշխանութեան առաջին դէմքը մնում էր նրա հովանաւոր-
եալ քուրմ-արքան՝ Բզնունի տոհմի նահապետը:

Զոյգ աստուածները պաշտում էին նաեւ հարեւան եւ դաշնակից Հասու-
այում, բայց գերագոյն աստուած այնտեղ համարում էր Ամպրոպի աստ-
ուածը: Խաթուսիի Ա.ի զինուորներն այստեղ կողոպտել էին երկու տաճար,
որոնց յետին պատերը ոսկեպատ եւ արծաթապատ էին, իսկ դռները՝ ոս-
կուց ու արծաթից: Անշուշտ, այդ տաճարներից ոսկեպատած պատովն ու
ոսկէ դռնովը ձօնուած է եղել Արեւի, իսկ արծաթապատած պատովն ու
արծաթէ դռնովը՝ Ամպրոպի աստծուն: Տաճարների այդ զոյգը, հաւանա-
բար, գտնուել է Տարօնի Քարքէ լեռան շրջանում, որտեղ նախաքրիստոնէ-
ական դարերում գտնուում էին Գիսանէ եւ Դեմետր աստուածային եղբայր-
ների տաճարները: Խախա-Բզնունիքի հարաւային հարեւան Ասուայում
(յետագայ Երեւարք գաւառը) Ք.ա. ԺԵ. դարակէսին գործում էին առաջ-
նորդներ Պիյաինարան եւ Կուկուլին⁵⁷, որոնցից առաջինը զինուորարքան
էր՝ Ամպրոպի աստծու երկրային փոխանորդը, իսկ երկրորդը քուրմ արքան
էր՝ Արեւի աստծու երկրային փոխանորդը⁵⁸:

⁵⁶ Նոյն, Գ, ը: Այլ մեկնաբանութեամբ տե՛ս՝ Խորենացի, Գ, բ:

⁵⁷ KUB, XXIII, 11; XXIII, 14.

⁵⁸ Ս. Պետրոսեան, «Ասուա երկիրը եւ զոյգ առաջնորդների սոցիալական ինստի-
տուտը», *Պատմաբանասիրական հանդէս*, 3:2002, էջ 261-76: «Արեւ աստուածու-
թեան երկրներից» մէկ ուրիշում՝ Վանայ լճի հիւսիս-արեւելեան ափերը բռնած Ա-
րամայիում (յետագայում Աղբերանի գաւառ) նոյնպէս գոյութիւն է ունեցել զոյգ
աստուածների պաշտամունքը: Դրանցից Ամպրոպի աստծու պաշտամունքի
կենտրոնը եղել է սեպագրային Aršaškun (յետագայ Արճէշը. *Արճէշ*՝*արծ-էշ, որում
արծ՝ հմմտ. *արծ-աթ*), իսկ Արեւինը՝ Alniսոսն: Սրանք երկուսն էլ աներուել էին
Սալմանասար Գ. ասորեստանցու բանակի ներխուժման ժամանակ Ք.ա. 859ին:
Ուրարտու Թագաւորութեան հիմնադիր Արամէի յաջորդ Սարգուրի Ա.ը (Ք.ա.
845-25) աներուած Ալնիւնուի «սուրբ» քարերը փոխադրելով Վանայ լճի արեւել-
եան ափ, կառուցեց Tūšpa (Տոսպ, Վան) քաղաքի պարիսպը (Գ. Ա. Меликишвили,
Урартские клинообразные надписи, Մոսկուա, 1960, надп. N1. նաեւ՝ *ՀժՊՔ, հ. I*,
էջ 39-40): Դրանց մասին անլի մանրամասն տե՛ս՝ Ս. Պետրոսեան, «Ալնիւնու
քաղաքի եւ Արեւաստծու դերը վաղ Ուրարտուի կրօնական քաղաքականութեան
մէջ», *ՀՀՀ կենտրոնի «Գիտ. աշխ.»*, Գիւմրի, 2004:VII, էջ 11-8. նաեւ՝ նոյնի,
«Արեւաստուածը վաղ Ուրարտուի կրօնական քաղաքականութեան մէջ»,
Պատմաբանասիրական հանդէս, 2005:3, էջ 232-47:

Հայ բանահիստության տարբեր նիւթեր ցոյց են տալիս, որ զոյգով գործող արքաները կարող էին իրար մէջ բաժանել ոչ միայն երկրի իշխանութիւնը, այլեւ տարածքը: Հայ ժողովրդական հեքիաթների մի ամբողջ շարք պահպանել է դրա յիշողութիւնը: Դրանցից մէկում թագաւորը «էրկու զաւակ կ'ունենայ, մեծի անունը Պօղոս, պստիկինը՝ Պեպրոս», իվերջոյ «բերին օժին թագաւոր, արեւելքին կողմին թագաւոր ըրին Պեպրոսը, Պօղոսը մնաց արեւմուտքին կողմին թագաւոր»⁵⁹: Աւագ եղբայր Պօղոսը ամպրոպային երկուորեակն է, իսկ կրտսերը՝ արեւայինն է: Դա ցոյց է տալիս կրտսեր երկուորեակին տրուած «Պետրոսը շատ սիրուն էր» որակումը: Ուրեմն, արեւելեան կողմի թագաւոր արեւային երկուորեակ Պետրոսը սիրուն էր արեւմտեան կողմի թագաւոր ամպրոպային (ուրեմն նաեւ մռայլ) եղբորից: Եղբայրների միջեւ նոյն տարբերութիւնը կայ նաեւ Սասնայ ծռերի երկուորեակների դէպքում: Դեղձուն Ծամի սիրոյ բացատրութեամբ նամակը յղուած էր աւագ՝ ամպրոպային եղբորը, բայց նամակատարների մեղքով յայտնուել էր կրտսեր երկուորեակի ննջասենեակում⁶⁰: Թիւրիմացութեան պատճառ էր դարձել այն, որ սա նրանից «տասնապատիկ դիւ աղէկ» էր⁶¹: Դիւցազնավէպի առթիւ Մ. Աբեղեանը նկատել է տալիս, որ «մեր նոր վէպն իր ոգով ու միջադէպերով եւս հնի արձագանգ է կրում իր մէջ: Այսպէս. Սանասարի եւ իր եղբոր հասարակութիւնը Տաւրոսի վրայ նոյնն է, ինչ որ Մամիկ-Կոնակի պատմութիւնը»⁶², բացի դրանից «հին աստուածութեան կամ աստուածութիւնների անուններն այնուհետեւ փոխանակել են Մամիկոնեան նախնիների անուններին: Երկու տարբեր առասպելները շփոթուել են, եւ Գիսանեայ-Դեմետրի անունով պատմուել է Մամ-Կոնի զրոյցը»⁶³:

⁵⁹ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հտր. IV, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1963, էջ 360-3:

⁶⁰ Սասնայ ծռեր. ժողովրդական վէպ, հտր. I, Պետական հրատ., Երեւան, 1936, էջ 142-3, 483-5, 536-9, 610-1, 849-50, 1033:

⁶¹ Նոյն, էջ 143:

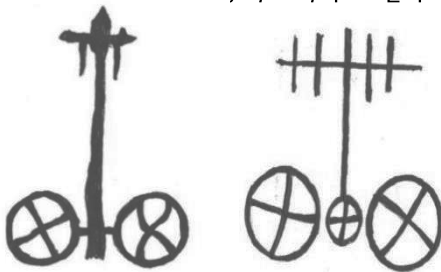
⁶² Մ. Աբեղեան, Երկեր, հտր. I, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1966, էջ 298:

⁶³ Նոյն, էջ 300: Ինչպէս երեւում է Սանասար եւ Բաղդասար, Գիսանէ եւ Դեմետր երկուորեակ եղբայրների մասին ամանդագրոյցների օրինակով, դրանք անշի հին են, քան հնդեպոպական եռադասութեան արդիւնք ամանդագրոյցները նրանց որդիների կազմած եռեակների՝ Վերգօ, Յովան, Մեծ Միեր եւ Կուռ, Մեղտես, Հոռեան, մասին: Եռադասութեան սկզբունքի տարածումից յետոյ էլ երկուորեակների մասին ամանդագրոյցները պահպանուեցին շնորհիւ երկուորեակների կերպարների եւ կառամարտիկ զոյգի կերպարների համադրման, ապա վերջիններիս եւ հեծեալների զոյգի նոյնացման: Դրա արձագանգներն առկայ են անգամ հայ ժողովրդական քրիստոնէութեան մէջ, որտեղ երբեմն զոյգ հեծեալների տեսքով են հանդէս գալիս մեծ ժողովրդականութիւն վայելող սրբերը: Օրինակ, Տերսիմի Սալահունեաց գաւառի Այդր լճի վերաբերեալ «Ասում են, թէ՛ Ս. Սարգիսն ու Ս. Գէորգը հեծած այս ջրերի մէջ ապրող իրենց ձիերին, խելայել թափով հասնում են այն-

Մինչեւ Հասուա երկրի դէմ ձեռնարկած արշաւանքին անդրադառնալը, Խաթուսիլի Ա.ը համառօտ նկարագրութիւնն է արել Հասուայի եւ Խալպայի միացեալ բանակների դէմ իր տարած յաղթանակի, ապա թուարկել յաղթանակի շնորհիւ իր ձեռք բերած աւարը: Թուարկումն սկսում է «Արմարուքի Ամպրոպի աստծու պատկերով» եւ «Խալպա քաղաքի տէր Ամպրոպի աստծու պատկերով», որոնց հետեւում է այլ աստուածութիւններին⁶⁴: Անկասկած յաղթող խէթ արքան պարտուած երկրների կուռքերը թուարկում է ըստ այդ երկրների ունեցած կարեւորութեան: Ասել է թէ, առաջինը լինելու է Հասուայի գերագոյն աստուածը, որ այստեղ հանդէս է գալիս ինչ-որ Արմարուքի (Armaruk) առնչութեամբ: Մեր կարծիքով, Arm-ar-uk բաղադրիչներով կազմուած այս բառի առաջին բաղադրիչը՝ *արմը, հայերէն զուգահեռն է հին յունարէն ἄρμα «ծիակառք, մարտակառք»⁶⁵ բառի: Հայկական Լեոնաշխարհում մարտակառքի եւ նրա նախատիպ երկանիւ ճիասայլի շատ վաղ գործածութեան մասին խօսում են Հայաստանի ժայռապատկերները⁶⁶: Իսկ մեր *արմաի զուգահեռներից են նաեւ հայ. *յարմար* բառի *արմ* հիմքը, յուն ἄρμός «կցուածք, յաւելուած», լատին. arma «յարմարանք, սարք», աւեստ. arəm «յարմար, համապատասխան» եւ հին սլաւ. jarimъ «լուծ» (որից՝ ռուս. ярем, яrho «լուծ, լծասարք») բառերը⁶⁷: Հայ.

յարմար բառը կազմուած է *արմ հիմքին / նախդիրի եւ

-ար վեր-ջածանցի յաւելումով⁶⁸: Բերուած բոլոր բառերը կազմուել են հ.-ե. *ar- «կցորդել, միացնել, արուեստով յօրինել» արմատից -m ա-ճականով⁶⁹: Մեր բառի -ար վեր-ջածանցի համար հմմտ. *արդ-ար*, *գալ-ար*, *դալ-ար*, *կեր-պ-ար* են:.

դեղ, ուր զլուխ է բարձրացնում եւ ւաւերներ է գործում չարը» (Ղանալանեան, էջ 86):

⁶⁴ *Хрестоматия I*, էջ 264:

⁶⁵ *Древнегреческо-русский словарь, т. I*, Մոսկուա, 1958, էջ 236:

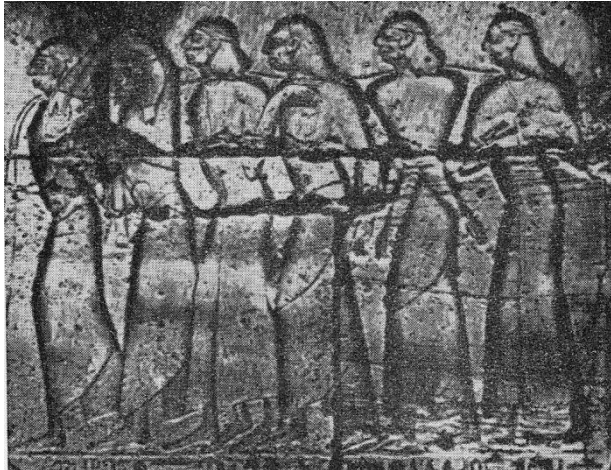
⁶⁶ Գ. Կարախանեան, Պ. Սաֆեան, *Միւնիքի ժայռապատկերները, «Հայաստանի հնագիտական յուշարձանները, 4, ժայռապատկերներ»*, ՀՍՍՀ ԳԱ. Երեւան, 1970, նկ. 117-V եւ 276-II:

⁶⁷ Гамкрелидзе, Иванов, *հյր. II*, էջ 723, 731. նաեւ՝ Աճառեան, *հյր. III*, էջ 389-90:

⁶⁸ Նոյն, էջ 387-8:

⁶⁹ Աճառեան, *հյր. III*, էջ 388:

Կառամարտիկ զոյգի եւ երկուորեակների կերպարների համադրման բազմաթիւ օրինակներից նախ անդրադառնանք **արմ* հիմքին առնչուող հեքիաթային զոյգի *Արմէն* եւ *Ջարմէն* անուններին: Արցախեան «Արմէնը նաեւ Ջարմէնը» հեքիաթից ⁷⁰ յայտնի երկուորեակ այս եղբայրների անձնանունների *-են* բաղադրիչները արտացոլում են *-ին* վերջածանցի (հմմտ. *ամուսին*, *գեպին*, *դեղին*, *Լուսին*, *խորին*, *սպորին* են.) աւելի հին

ծելը: Այս երկուորեակների անունների շատ հին լինելու մասին խօսում է նաեւ *Արմէն<*արմ-էն* անձնանուն երկուորեակ *Ջարմէն<*գ-արմ-էն* անունան մէջ նախաձայն *գի* առկայութիւնը: Սա հայերէնի *գ-* սաստկական նախաձայնն է՝ առկայ նաեւ նոյնպէս շատ հին եւ նոյնարմատ *Ջարմայր<*գ-արմ-այր* անուն մէջ (տե՛ս՝ ստորեւ): *Արմէն* անուն *գ-* սաստկականով գործածումը՝ որպէս երկրորդ երկուորեակի անուն, թոյլ չի տալիս դա նոյնացնել «հայ» նշանակող եւ օտարների գործածած *արմէն* ցեղանուն հետ, որի գործածումը՝ որպէս անձնանուն Ի. դարից է (իդէպ, հեքիաթասացը՝ շուշեցի Փիրուգա Տէրյովհաննիսեանը ծնուել էր 1876ին)⁷¹: Հեքիաթում դարվիշի տուած խնձորի կէսը թագաւորն է կերել, միւս կէսը՝ թագուհին: Ծնուած երկուորեակներից աւագին տրուել է *Արմէն*, իսկ կրտսերին՝ *Ջարմէն* անունը: Ըստ դրա, նրանցից աւագը՝ Արմէնը լինելու էր ամպրոպային եւ արեւմտեան երկուորեակը, իսկ կրտսեր Ջարմէնը՝ արեւայինն ու արեւելեանը: Վերջինն արեւի պաշտամունքին առնչուում է իր հրեղէն ծիով եւ փրկիչի իր դերով (կենդանացնում է չար կախարդի քար դարձրած մարդկանց եւ եղբորը՝ Արմէնին): Ուրախութեամբ որդիների վերադարձը դիմաւորած ծեր

⁷⁰ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հյրր. V, ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտ, Երեւան, 1966, էջ 142-148: *Արմէն եւ Ջարմէն* հմմտ. *ամպ ու զամպ* (<զ-ամպ), *արդ ու զարդ* (<զ-արդ):

⁷¹ Նոյն, էջ 685-7:

թագաւորը հրաժարում է գահից, իսկ «*ուրան հարստութունն էլ կէս ա անըմ, կէսը տամ Արմէնին, կէսն էլ՝ Ջարմէնին, իշխանութունն էլ ուրանց տամ*»⁷²:

Խաթուսիլի Ա.ի յիշատակած *Արմարութ* <arm-ar-uk բառի երկրորդ բաղադրիչը՝ -ar-, հայերէն *այր* (հոգն. *ար-ք*) «տղամարդ» բառի սեպագրային գրանցումն է լինելու. հմմտ. *եղբայր>եղբարք, հայր>հարք, մայր>մարք*: Այս դէպքում **ար-մարը* իր կազմութեամբ յիշեցնում է *այրուծի, այրեւծի, առնուծի, առնեւծի* բառերը, որոնք նշանակում են «*արք հեծեալք ի ծի. գունդ ծիաւորաց, հեծելագունդ, հեծելագոր*»⁷³: Arm-ar-uk բառի վերջին բաղադրիչը, ըստ երեւոյթին, վերարտադրումն է հայ. *-ոյք* յոգնակիակերտ վերջաւորութեան: Սրանով նշում էին մարդկանց ինչ-ինչ խմբեր եւ առկայ է հին հայկական տեղանուններում եւս. հմմտ. *Երերոյք, Կաղանկաւոյք, Մոզոյք, Երիցկոյք* եւն.⁷⁴: Ըստ այսմ, arm-ar-uk// **արմա-րոյք*՝ «կառամարտիկներ»:

Հնագոյն **արմար/ *արմայր* կազմութիւնը կարելի է տեսնել *գ-* սաստկական նախածանցի յաւելումով ստեղծուած *Ջարմայր* անձնանունում մէջ⁷⁵: Խորենացին Ջարմայրին համարում է Տրովադայի պատերազմի մասնակից, գրելով. «*Ջարմայր. սա օգնական Պոհամու ի Տեւրամայ առաքեալ ընդ եթովպացի զօրուն՝ մեռանի ի քաջացն Հելենացոյ*»⁷⁶: Մենք ցոյց ենք տուել, որ «եթովպացի զօրք»ը վերաբերում է խէթական բանակում ծառայած հայ կառամարտիկներին⁷⁷: Նրանց պէս վարձկան կառամարտիկներ խէթական բանակում կային նաեւ Հայասա-Ազիից եւ Հայկական Լեռնաշխարհի մանդա, սալա, խեմուա եւ այլ ցեղերից: Այս տեսանկիւնից ուշագրաւ են եգիպտական որմնանկարները, որոնք խէթական բանակի զինուորներին պատկերում են տարբեր մարդաբանական տիպերով⁷⁸: Իգոր Դիակոնովը,

⁷² Նոյն, էջ 148:

⁷³ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հյր. I, էջ 99:

⁷⁴ Մկրտիչ Էմին, *Սյրեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի պատմութիւն տանն Սիսական*, Մոսկուա, 1861, գլ. ՀԳ, էջ 373, 374, 377:

⁷⁵ Ս. Պետրոսեան, «Պատմականը՝ Ջարմայր նահապետի մասին աւանդազրոյցում», «ԳՊՄԻ հանրապետական գիտական նստաշրջանի նիւթեր», պրակ 2, Գիմրի, 2009, էջ 28-32:

⁷⁶ Խորենացի, Ա, ք:

⁷⁷ Ս. Պետրոսեան, «Հայկական Լեռնաշխարհի հնագոյն կառքերի եւ կառամարտիկների մասին», Վէմ. *համահայկական հանդէս*, 4:2014, էջ 36. նաեւ նոյնի՝ «Ջարմայր նահապետի եւ «Քաղէացոյց» արքայացանկի մասին», ՇՀՀԿ *գիտ. աշխ.*, XVII:2014, Գիմրի, էջ 59-61:

⁷⁸ Նոյն, էջ 59-61. նաեւ՝ Օ. R. Gurney, *Heteci, państwo Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1970*, էջ 261, նկ. 56 a եւ b.: Խէթական բանակում ծառայող հայրենակիցների փաստը քաջ յայտնի էր մեր նախնիներին, ուստի երկրորդ անգամ Ազի ներխուժած Մուրսիլի Բ.ին ազիցիներն ասում էին, որ եթէ նա իրենց երկրում աւերածութիւններ չանի, ապա իրենք պատրաստ են նրան տրամադրելու հետիոտն զինուորներ եւ կառամարտիկներ (*KBo, IV, 4, ՀԺՊԲ, հյր. I, էջ 11-13*):

սալա եւ խեմուա ցեղերը տեղորոշում է Հայկական Լեռնաշխարհում՝ Եփրատի եւ Վանայ լճի միջեւ եւ կարծում, որ «*Ձիակառքերի միջոցով մարտվարելու արուեստը Փոքր Ասիա կարող էր մուտք գործել նաեւ շրջանցելով խուռիներին, օրինակ, Մանդա ցեղի կամ Սալա ցեղի նման ինչ-որ վարձկան զորքի միջոցով*»⁷⁹։ Յիշուած ցեղերը Տարօնից էին, որովհետեւ նրանց ցեղային աւագանուց սերած հայկական նախարարական Մանդակունի եւ Սաղկունի/Սլկունի տոհմերը ժառանգական տիրոյթներ ունէին Տարօնում⁸⁰ եւ, ինչպէս Գրիգոր Ղափանցեանն էր նկատել տալիս, նրանք տարօնցի լինելով են միասին յիշատակում թէ՛ Վաղարշակ թագաւորի կողմից նախարարութիւններ հաստատելու ժամանակ, թէ՛ Գահնամակում (47րդ եւ 48րդ գահերով), թէ՛ Զօրանամակում («Արեւմտեան դռան» 14րդ եւ 15րդ տեղերում)⁸¹։

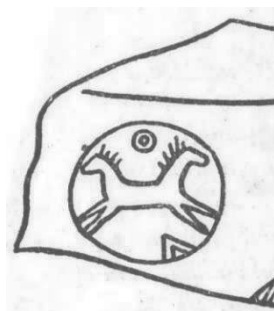
Կառամարտիկ զոյգը, նրա զոյգ լծկան ծիերը եւ անգամ մարտակառքը այնքան կարեւոր դեր ունէին մեր նախնիների՝ յատկապէս զինուորական դասի կեանքում, որ նրանց վերագրուել են որոշակի հասարակական բնոյթ՝ որպէս հասարակութեան առաջատար բարձր խաւը ներկայացնող երեսոյթների։ Հայերէն *կառավարիչ* բառը վաղուց իվեր գործածութեան մէջ է ժամանակին երկրորդական եղած իր այժմեան նշանակութեամբ, այնինչ՝ նրա բուն իմաստը *կառ-ա-վար-իչ* «կառք վարող» է։ Մարտակառքի զինուորների զոյգի՝ որպէս աստուածային զօրութեամբ օժտուած անձանց, վերաբերեալ եղած պատկերացումները այնքան ամուր էին նստած մարդկանց ըմբռնումներում, որ յետագայում զոյգերով էին պատկերացնում նաեւ նրանց փոխարինելու եկած հեծելազօրայիններին։ Ինչպէս հնագէտ Մ. Պոգրեբովան է նշում, ուրարտական բանակի հեծեալները՝ որպէս կանոն, գործում էին զոյգերով։ Զոյգի մի զինուորը զինուած էր լինում նետաղետով, իսկ միւսը՝ նիզակով ու վահանով⁸²։ Նիզակն համարում էր Կայծակի եւ Ամպրոպի աստծու խորհրդանշիշը, իսկ նետը՝ արեւի ճառագայթի եւ Արեւի աստծու։

⁷⁹ И. М. Дьяконов, *Предыстория армянского народа*, Ереван, 1968, էջ 43:

⁸⁰ Ն. Ադոնց, *Հայաստանը Յուսիսիսկանոսի դարաշրջանում. քաղաքական կացութիւնը ըստ նախարարական կարգերի*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1987, էջ 344-6:

⁸¹ Նոյն, էջ 281-2, 292, 294. նաեւ՝ Գ. Ղափանցեան, *Հայոց լեզուի պատմութիւն (իին շրջան)*, Երեւան, 1961, էջ 45-6. նաեւ՝ Դր. Капанцян, *Историко-лингвистические работы к начальной истории армян. Древняя Малая Азия*, Երեւան, 1956, էջ 136-7:

⁸² М. Н. Погребова, *Иран и Закавказье в Раннем железном веке*, Մոսկուա, 1977, էջ 138:

Ըստ Հայասայի
դիցարանի

աստուածներին յիշատակող խթական բնագրի, դիցանախնացանկում 13րդ եւ 14րդ տեղերը զբաղեցնում էին Karḥuḥu եւ Šilili աստուածները⁸³: Սրանց անունների ստուգաբանությունները ցոյց են տալիս, որ նրանք եղել են կառամարտիկ աստուածներ⁸⁴: Կառամարտիկները սրբացուելով երկինք էին բարձրացուել եւ նոյնացուել Երկուորեակներ համաստեղութեան զոյգ պայծառ աստղերի հետ⁸⁵, իսկ նրանց մարտակառքը նոյնացուել էր Մեծ Արջ (երբեմն նաեւ Փոքր Արջ) համաստեղութեան հետ: Այս համաստեղութիւնները հին հայերը Սայլ էին կոչում (մի կարծիքի համաձայն, բառը ծագում է հ.-ե. *kat- «կռուել, պայքարել» արմատից եւ ենթադրում է նախապէս հենց մարտակառքին վերաբերելու հանգամանքը)⁸⁶: Մարտակառքի զոյգ ձիերը Սասնայ ծոերի Քուտկիկ Զալալիի նման, նախ ծովածին ու երկրային են համարուել: Նրանց այդպիսին ըմբռնուելու հետեւանք է Վանայ լճի հակադրամիասնական ընկալուած հիւսիսային ափի սեպագիր Ziuqu-(ni) երկրանունը (Ziuqu - <*Ձիուկ, սեռ. հոլ. Ձիուկոյ) եւ հարաւային ափի Երեւաքք (հմմտ. երիվար «լաւ ձի») գա-

⁸³ KUB. XXVI, 39.

⁸⁴ Ս. Պետրոսեան, *Դասերը եւ եռադասութեան դրսեւորումները հին Հայաստանում*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Մեսրոպ արք. Աշեւեան մատենաշար, 21, Երեւան, 2006, էջ 130-131. նաեւ նոյնի՝ «Հայկական Լեռնաշխարհի հնագոյն», էջ 31-34:

⁸⁵ Յիշենք հին յունական Դիոսկուրներին՝ «Ձեւի որդիներ» Կաստորին եւ Պոլիդեկէին, որոնք նոյնացուել էին Երկուորեակների համաստեղութեան երկու պայծառ աստղերի հետ (I. Becher, Dioskuren, «Lexikon Antike», էջ 136. նաեւ՝ F. Comte, *Larousse des Mythologies du Monde*, Editions Loisirs, Paris, 2004, էջ 67):

⁸⁶ Աճառեան, *հիր. IV*, Երեւան 1979, էջ 169. նաեւ՝ Գ. Զահուկեան *Հայոց լեզուի պարմութիւն. նախագրային ժամանակաշրջան*, ՀՍՍՀ ԳԱ Հ. Աճառեանի անուան լեզուի ինստիտուտ, Երեւան, 1987, էջ 311, 346: Հմմտ. հայոց Սադուն/Սաթուն (-ուն վերջածանցով կազմուած նոյն *kat- արմատից) անձնանունը (համարուել է անկայտ ծագումից (Հ. Աճառեան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, *հիր. IV*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1948, էջ 339-41):

առանունը⁸⁷: Դրանք անուններն էին Բզնունիքի հիւսիսային եւ հարաւային հարեւանների: Ծովածին ձիերի զոյգը նաեւ երկնասլաց համարուելու փաստն է արձանագրել հայոց Տիրան թագաւորի ձիերի մասին զրոյցը: Ըստ դրա, նրան «*ծիոց երկուց* լեալ. թեթեւ առաւել, քան զՊիգասոս, երագութեամբ անբաւ, զորս ոչ երկրակոխ, այլ օդագնացս համարէին. յոր խնդրեալ հեծանել Դատաքէի ուրումն *իշխանի Բզնունեաց*՝ պարծէր ընչեղագոյն գոլ քան զարքայն»⁸⁸: Միջնադարեան հայ ձեռագրերը Երկուորեակներ համաստեղութիւնը պատկերում էին մէկ մարմով եւ զոյգ գլխով պատանու տեսքով, երբ շատ անելի վաղ մէկ մարմին եւ ծայրերին հակադիր կողմեր նայող գլուխներով ձի է պատկերում ինչպէս Գաւառ քաղաքի Բերդի գլուխ հնավայրից պեղուած կաւէ կնիքը, այնպէս էլ Արեւմտեան Հայաստանի պեղումներից յայտնաբերուած եւ Լոնտոնի բրիտանական թանգարանում պահուող արձանիկը⁸⁹:

**

Տարօնի եւ Բզնունիքի քաղաքական միաւորման երկուստեք ձգտումը եկել էր փոխշահաւետութեան գիտակցումից: Հասուա-Տարօնը շահագրգռուած էր Խախա-Բզնունիքի միջոցով Վանայ լճի շրջակայ բոլոր երկրների հետ առեւտրատնտեսական կապերն ամրապնդելու մէջ, իսկ Խախա-Բզնունիքը՝ Հասուա-Տարօնի ռազմական հնարաւորութիւններից օգտուելով, իր պաշտպանունակութիւնը ամպրապնդելու մէջ: Յ. Տէրմարտիրոսեանի (Ա-Դօ) համաձայն, անգամ Ի. դարի սկզբներին նախկին Բզնունիքի տարածքում գտնուած Դատուան աւանը, որը տեղաւորուած էր «*Վանայ լճի հարաւարեւմտեան ափին. ունի թէեւ փոքր, բայց յարմարաւոր նաւահանգիստ. այդ տեղով փոխադրում են Բիթլիսից եւ Մուշի դաշտից մթերքներ դէպի Վան եւ ստանում են Վանից այլ մթերքներ. այդ տեղից նստում են նաեւ Վան գնացողները եւ այդտեղ ափ ելնում Վանից եկողները: Այդպիսով,*

⁸⁷ Այդ անունները եւ դրանք կրած վայրերի դիրքը մղում են ենթադրելու, որ առասպելաբանական մտածողութեամբ՝ Բզնունիքը պատկերացուել է Արեւի եւ Ամպրոպի աստղածների մարտակառքը, որին լծուած ձիերից ծախսակողմեանը կոչուել է *Ձիուկ* (հիւսիս/ծախ կողմ), իսկ աջակողմեանը՝ *Երիվար* (հարաւ/աջ կողմ): Ջրային տարերքին առնչուող հիւսիս-հարաւ առասպելաբանական հակադրամիասնութեամբ ստեղծուած տեղանունների ականատեսն ենք այլ դէպքերում եւս (Շ. Սեդրոսյան, «Древнейшие названия Черного моря, озер Урмия и Ван в свете мифологических представлений древних армян», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 4:1984, էջ 53-64. նաեւ նոյնի՝ «Երկգոյն-երկարկ տիեզերքի մասին առասպելաբանական պատկերացումը Հայկական Լեռնաշխարհում», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 2:1991, էջ 126-31):

⁸⁸ Խորենացի, Բ, կր:

⁸⁹ Գ. Միքայէլեան, «Ուելիքովսի երկրի կենտրոնական կիկլոպեան ամրոցը», *Պալամաբանասիրական հանդէս*, 1:1964, էջ 119-32, նկ. 4. նաեւ՝ E. Herzfeld, «Iran in the Ancient East», «Archeological Studies presented in the Lowell Lectures at Boston», London-New York, 1941, էջ 175, fig. 295 d.

Դալորանը հանդիսանում է լճի արեւմտեան ափի գլխաւոր նաւահանգիս-
 ւոր»⁹⁰: Նա նշում է նաեւ, որ «Լճի ամենահեռաւոր փարածութիւնը նաւակ-
 ներով անցնելու համար հարկաւոր է 10-12 ժամ... մինչդեռ այդ փարածու-
 թիւնը ցամաքով անցնելու համար հարկաւոր է 2-3 օր. նաւակներով ապ-
 րանք տեղափոխելը եւ երթեւեկելը անհամեմատ էժան է, քան ծիով կամ
 սայլերով»⁹¹: Ինչ վերաբերում է Բզնունիքի հարեւան Տարօնին, ապա նա
 բերք ու բարիքի երկիր լինելուց բացի, հնագոյն ժամանակներում աչքի էր
 ընկնում անուն հանած իր մարտակառքերով եւ կառամարտիկ զօրամասե-
 րի ունեցած բարձր որակներով:

Արտաքին վտանգի դէմ յանդիման քաղաքական միութեան ձգտող եր-
 կու երկրների քաղաքական վերնախաւի ներկայացուցիչները հաշուի էին
 առնելու ինչպէս էթնիկական այնպէս էլ գաղափարական-կրօնական գոր-
 ծօնները: Վերջինի յենքը Ամպրոպի եւ Արեւի եղբայր աստուածների սեր-
 տաճած պաշտամունքն էր: Այն կարող էր ապահովել եւ գաղափարապէս
 հիմնաւորել ոչ միայն երկու երկրների միութիւնը, այլեւ նրանց անջատ գո-
 յութիւնը, որովհետեւ Հասուա-Տարօնը միութեան կազմում կը շարունակէր
 համարուել աւագ՝ ամպրոպային երկուորեակի երկիր՝ արեւմտեան երկիր,
 իսկ կրտսեր՝ արեւային երկուորեակի երկիր համարուելու էր արեւելեան
 դիրք ունեցած «Արեւի աստուածութեան երկիր» Խախա-Բզնունիքը: Այդ-
 պիսի պատկերացումը թերեւս ստեղծուած էր լինելու շատ աւելի վաղ եւ այն-
 քան ամուր էր նստած մարդկանց գիտակցութեան մէջ, որ, ըստ *Անաբասի-*
սի, Տարօն իր շրջակայքով «Արեւմտեան Արմենիա» էր կոչուում⁹², ըստ երե-
 տյոթին, հակադրամիասնութեան մէջ լինելով «Արեւի աստուածութեան եր-
 կրների» կազմած *«Արեւելեան Արմենիայի»՝ Վանայ լճի շրջակայքի հետ:
 Ուշագրաւ է մանաւանդ այն, որ վաղքրիստոնէական Հայաստանում Տա-
 րօնն ու Բզնունիքը միասնութեան մէջ էին դիտուում, որովհետեւ երբեմն մէկ
 ընդհանուր եպիսկոպոս էին ունենում⁹³:

Ամէնայն հաւանականութեամբ, Հասուան եւ Խախան եղել է երկմիաս-
 նական կառուցուածքով այն կազմաւորումը, որի հիմքի վրայ նոյն այդ տա-
 րածքում յետագայում ձեւաւորուել էր Հայասան, որի եւ Ազիի միաւորումով⁹⁴
 ստեղծուել էր երկմիասնական կառուցուածք ունեցած Հայասա-Ազգի ցեղա-
 միութիւնը⁹⁵: Կարելի է ենթադրել, որ յետագայ Հայասայի միջուկը կազմած
 Հասուա-Խախա միաւորումը կարող էր ունենալ երկու կառավարիչ-ցեղա-

⁹⁰ Ա-Դօ, էջ 87:

⁹¹ Նոյն, էջ 12:

⁹² Xenophon, *Anabasis*, IV, IV, 4 (Քսենոփոն, *Անաբասիս*, թարգմ.՝ Սիմոն Կրկեաշար-
 եան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1970, էջ 93):

⁹³ Ադոնց, *Հայաստանը Յուսիսհայկական*, էջ 365, 379, 381, 387:

⁹⁴ E. Forrer, "Hajasa-Azzi," *Caucasia*, 1931:IX, էջ 4:

⁹⁵ С. Петросян, "Племенной союз Хайаса-Аззи в системе двоичных противопостав-
 лений," *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 3:1987, էջ 77-87:

պետեր՝ Հասուա-Տարօնում Ամարոպի աստծու երկրային փոխանորդն համարուած զինուոր-արքան, իսկ Խախա-Բզնունիքում՝ Արեւի աստծու երկրային փոխանորդն համարուած քուրմ-արքան:

Ըստ երեւոյթին, սրա օրինակով էր յետագայ Հայասա-Ազիում իշխանութեան հարցը լուծուել փոխզիջումային այնպիսի տարբերակով, որի համաձայն, գահակալում էր մի դասի (ասենք, զինուորական) ներկայացուցիչ ցեղապետ-արքան, իսկ գահաժառանգ համարում միւս դասի (քրմութեան) ներկայացուցիչ նրա փեսան՝ ցեղապետ արքայի առաջին տիկնոջից (զլխատոր տիկնոջից, խէթերէն *տաւանանա*) նրա ունեցած աւագ դստեր ամուսինը: Եթէ Հայասա-Ազիի գահին Սուպիլուլիումա Ա. խէթ թագաւորի (Ք.ա. 1380-40) օգնութեամբ բազմած Խուկանան⁹⁶ քրմական դասի ներկայացուցիչն էր, ապա նրա փեսան՝ դստեր ամուսին Մարիան, ներկայացնում էր զինուորական դասը, հետեւակ ու կառամարտիկ զօրքի հրամանատարն էր⁹⁷, եւ համարում էր օրինական գահաժառանգ: Ահա թէ ինչու իր քրոջը Խուկանային կնութեան տուած Սուպիլուլիումա Ա.ը Խուկանայից պահանջում էր ետ վերցնել իր դստերը Մարիայից եւ տալ նրա եղբօրը (չգրուած օրէնքի համաձայն, ուրիշի տալ չէր կարող), որը զինուորների դասապետը չլինելով, արքայադստեր հետ ամուսնանալու դէպքում անգամ, չէր կարող օրինական ճանապարհով յաւակնել արքայական գահին: Դրանով Սուպիլուլիուման ձգտում էր գահի ժառանգման հարցը լուծել յօգուտ իր քրոջ՝ Հայասա-Ազիի տաւանանայի (զլխատոր տիկնոջ) ապագայ սերունդների⁹⁸:

Հասուա-Տարօնի եւ Խախա-Բզնունիքի միջեւ փոխզիջումային ճանապարհով ստեղծուած այդպիսի միանգամայն ամուր կապի մասին են, կարծես, խօսում ինչպէս երկու երկրների խէթական միաժամանակեայ յարձակման թիրախներ դառնալու, այնպէս էլ երկու երկրների ցեղապետ-արքաների գերեզմարանն եւ ստրկացման փաստերը: Ահա թէ Խաթուսիլի Ա.ը ինչ է ասում իր տարեգրութեան եզրափակիչ մասում.

Ճիշտ է Սարգոնը նոյնպէս ժամանակին անցել է այն (Եփրատ գետը - Ս.Պ.): Նա յաղթել է Խախա երկրի զօրքին [սակայն], Խախա քաղաքին ոչինչ չէր արել եւ այն չէր հրկիզել, եւ ծովսն այդ քաղաքների մինչեւ երկնային Ամարոպի աստուած չէր հանել, իսկ ես՝ մեծ արքայ Տաբարնաս, ոչնչացրի Հասուա եւ Խախա քաղաքները եւ ես դրանք հրկիզեցի եւ դրանց ծովսը հանեցի երկնային Ամա-

⁹⁶ KUB. XXVI, 37; XXVI, 38. նաեւ՝ Ադոնց, *Հայաստանի պատմութիւն*, էջ 34. նաեւ՝ *ՀԺՊԲ. I*, էջ 8-9:

⁹⁷ Ինչպէս Ադոնցն է նշում, այս Մարիային է նկատի առել Սուպիլուլիումա Ա.ը (Ք.ա. 1375-35), երբ պարտաւորեցնում էր «Հայասայի մարդկանց եւ ոմն Մարիայի... առաջին իսկ կանչին օգնութեան հասնել իրեն իրենց հետեւակ զօրքերով եւ մարտակառքերով» (Ադոնց, *Հայաստանի պատմութիւն*, էջ 36):

⁹⁸ Պետրոսեան, *Դասերը եւ եռադասութեան*, էջ 126-7:

րոպի աստուած: Իսկ Հասուա քաղաքի արքային եւ Խախա քաղաքի արքային ինչպէս լծկան ցուլեր եւ լծեցի մարտակառքին⁹⁹:

Այդուհանդերձ, ո՛չ Հասուա քաղաքը, ոչ էլ Խախա քաղաքը, հակառակ Խաթուսիլի Ա.ի յայտարարութեան, ոչնչացուած չեն եղել եւ յետագայում եւս պայքարել են Խաթուսիլի Ա.ի յաջորդ խէթ թագաւորների դէմ:

Իր տարեգրութեան աւարտական մասում, ինչպէս տեսանք, Խաթուսիլի Ա.ը որպէս Խախա երկրի երբեմնի հակառակորդ յիշատակում է Սարգոն (Տարրու-կեն) Աքադացուն՝ Միջագետքը միաւորած եւ Հայկական Տարօն արշաւած առաջին բռնակալին: Նրա մեծ բանակին դիմադրած Խախա երկիրը միայն Բզնունիքը լինել չէր կարող: Ամէնայն հաւանականութեամբ, դա եղել է Խախա-Բզնունիքի գլխաւորած Հասուա-Տարօնի եւ Վանայ լճի շրջակայ «Արեւի աստուածութեան երկրներ»ի միութիւնը Խախա կենտրոնով: Այս միութիւնն ստեղծուած էր լինելու Սարգոն Աքադացու ժամանակաշրջանից (Ք.ա. ԻԴ. դ. Բ. կէս) առաջ:

ԳԻԼԳԱՄԷՇ

Սարգոնեան դարաշրջանի կնիքն են կրում *Գիլգամէշ* միջագետքեան դիցազներգութեան մէջ պահպանուած կիսառասապելական տեղեկութիւնները Հայկական Լեռնաշխարհի՝ մասնաւորապէս հնագոյն Տարօն-Բզնունիքի մասին, թէպէտեւ դրանք գալիս են Լեռնաշխարհի եւ Շումէր-Աքադի բնակչութեան փոխյարաբերութիւնների շատ աւելի վաղ ժամանակներից: Միջագետքի հնագոյն ժողովուրդների՝ շումէրների եւ ակադացիների, ինչպէս նաեւ հին հրեաների, դրախտի մասին ունեցած առասպելաբանական պատկերացումների իրական յենքի Հայկական Լեռնաշխարհում եւ հնդեւրոպական-հայկական միջավայրում ստեղծուած լինելու վերաբերեալ վաղուց յայտնի տուեալներին վերջին տասնամեակներին աւելացել են նորերը¹⁰⁰: Դրանց մէջ իր կարեւոր տեղն ունի Լեզուաբանական նիւթը՝ դրախ-

⁹⁹ *Хрестоматия I*, էջ 265:

¹⁰⁰ Ա. Մովսիսեան, *Սրբազան Լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջաւոր Ասիայի հնագոյն հոգեւոր ընկալումներում*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2000. նաեւ նոյնի՝ *Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամեակում (ըստ գրաւոր աղբիւրների)*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2005. նաեւ՝ Ս. Պետրոսեան, «"Գիլգամէշը եւ Խուլուպպու ծառը" վիպերգի հնդեւրոպական-հայկական բաղադրատարրը», *Պատմաբանասիրական հանդէս*, 3:2008, էջ 172-84. նաեւ նոյնի՝ «Հայկական Լեռնաշխարհի տեղը Էնիլ եւ Էնկի աստուածների պաշտամունքում», ՀՀ ԳԱԱ եւ ՇՀՀԿ, *Միջագային ութերորդ գիդական նստաշրջանի նիւթեր*, Երեւան, 2010, էջ 58-65. նաեւ նոյնի յօդուածները ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի *Գիդական աշխարհութիւններ*, հատոր XIV, XVI, XIX, XXում (2011, 2013, 2016, 2017):

տային չորս գետերի հնագոյն անունների հնդեւրոպական-հայկական ստուգաբանութիւններով հանդերձ¹⁰¹:

Հնագոյն Տարօն-Բզնունիքի պատմութեան աղբիւրներից *Գիլգամէշ*ի անդրադառնալիս ուղղորդուել ենք այն հանգամանքով, որ նրանում առկայ են լինելու նաեւ Հայկական Լեռնաշխարհին վերաբերող տուեալներ: Իսկ դրանց բացայայտումն ու իմաստաւորումը պահանջում է, որ պատմական բնոյթի փաստերի հետ միասին նկատի առնուեն նաեւ ինչպէս շումեր-աքադական առասպելաբանութեան հայաբնոյթ կերպարներին ծնած Հայկական Լեռնաշխարհի աշխարհագրութիւնը, այնպէս էլ սրա նախնադարեան բնակիչների դիտողականութեան եւ երեւակայութեան արդիւնք այն մտացի զուգորդումներն ու համադրումները, որոնք պահպանուել են հայկական առասպելաբանութեան եւ հայ լեզուամտածողութեան մէջ:

Աշխարհի հնագոյն դիւցազնավէպի հերոս Գիլգամէշը մտացածին կերպար է: Առասպելաբանուած այս հերոսն ունեցել է իր պատմական նախատիպը¹⁰²: Իրական Գիլգամէշը Ուրուկի Ա. արքայատոհմի (Ք.ա. ԻՇ.-ԻՁ. դդ.) իրիզերորդ արքան էր՝ ապրած Ք.ա. ԻՇ.-ԻՁ. դարերի սահմանագլխին¹⁰³: Հայկական Լեռնաշխարհի առնչութեամբ յատկապէս ուշագրաւ է դիւցազնավէպի այն մասը, որը սկսում է Գիլգամէշի՝ իր անմահացած նախնի Ուտնապիշտիմին հասնելու որոշումով, նրանից անմահանալու գաղտնիքն իմանալու համար: Սա աստուածաշնչային Նոյ նահապետի շումերական նախատիպն է¹⁰⁴:

Ուտնապիշտիմին հասնելու համար Գիլգամէշը անասելի երկար ճանապարհ էր կտրելու. հասնելու էր աշխարհի ծայրը, այնտեղ, որտեղ Միջագետքի երկու մեծ գետերի՝ Տիգրիսի եւ Եփրատի ակունքներն էին: Աւելի կարճ, բայց ավելի դժուարանցանելի էր Տիգրիսի ավերով Հայկական Լեռնաշխարհի բերող ճանապարհը: Գիլգամէշը այս ճանապարհն էր ընտրել եւ մինչեւ Հայկական Լեռնաշխարհի հասնելը ստիպուած է եղել յաղթահարելու «վարարած գետերի»¹⁰⁵ յարուցած արգելքները: Այդ գետերը լինելու էին Տիգրիսի բազմաթիւ վտակները: Դրանց գետանցումից յետոյ Գիլգամէշը Լուսնի Սին աստծու եւ միւս աստուածների հաղորդած զօրութեամբ կարողացել էր ցրել «բարձրաբերձ լեռների կիրճերի» առիւծներին, ապա «*լեռան մը մօտեցաւ, որուն անունը Մաշու'... Այդ երկու լեռներուն կապարին վրայ*

¹⁰¹ Ս. Պետրոսեան, «Դրախտի գետերի եւ Խափլա, Քուշ երկրների տեղադրութեան շուրջ», *Պարմաբանասիրական հանդէս*, 2006:2, էջ 237-55:

¹⁰² В. Афанасьева, *Гильгамеш и Энкиду. Эпические образы в искусстве*, Մոսկուա, 1979, էջ 33:

¹⁰³ В. Афанасьева, «Гильгамеш», *Мифологический словарь*, Մոսկուա, 1991, էջ 154:

¹⁰⁴ *Գիլգամէշ. Հին Արեւելքի դիւցազնավէպ*, թարգմ. եւ ներած. Նշան Մարտիրոսեան, ՀՍՍՌ ԳԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտ, 1963, Երեւան, էջ 120, ծան. 4:

¹⁰⁵ Նոյն, էջ 73:

կը հանգչի երկնականարը, անոնց վարի ներքնամասը մինչեւ դժոխքին խորքը կը հասնի»¹⁰⁶։ Գիլգամէշն հասել էր Միջագետքի հնագոյն բնակչութեան պատկերացրած բնակելի աշխարհի ծայրը՝ «Մաշու լեռը»։

Հարաւից եկող Գիլգամէշը, բնականաբար, լեռնաշղթան պետք է հատեր հարաւ-հիւսիս ուղղութեամբ, հաստատելով նրա արեւելքից արեւմուտք ձգուած լինելու իրողութիւնը։ Եւ իսկապէս, լեռան խաւար անցուղին բռնած Գիլգամէշը «Երբ ինը երկժամէն աւելի խորացաւ, զգաց հիւսիսային քամին»¹⁰⁷։ Գիլգամէշը ճանապարհ է ընկնում եւ խաւար ճանապարհի վերջնամասին տեսնում է, որ «Լոյսը ծագեցաւ։ Գիլգամէշ հեռուէն նշմարեց աստուածներու պարտէզը եւ անոր քով փութաց»¹⁰⁸։ Միջագետքի դիւցազնը ոտք էր դրել հայոց դրախտավայր։ Գիլգամէշի յաղթահարած խաւարչտին ճանապարհի՝ Տիգրիսի ակունքների (հին ըմբռնումով) շրջանում գտնուած Կղեսուրք լեռնանցքների գոտին լինելու յիշողութիւնը Միջագետքի հին բնակչութեան արաբացած սերունդների միջոցով թափանցել էր արաբական մատենագրութիւն։ Օրինակ, Եակուտ ալՀամաւին, աւելի վաղ ապրած Քասրաւուիին յղելով, Տիգրիսի (արաբ. Դիջլա) մասին գրում է. «Քաղդադի գետն է, որի առաջին ակը գտնուում է մի վայրում, որը կոչւում է այն Դիջլաթ (Տիգրիսի ակն - Ս.Պ.), Ամիդից երկու օրուայ ճանապարհով հեռու։ Այդ վայրը ծանօթ է Հալութաս անուամբ եւ գտնուում է մի մուօ քարայրի մէջ»¹⁰⁹։

Ինչպէս տեսանք անդնդախոր եւ խաւար լեռնանցքը յաղթահարած Գիլգամէշը դուրս գալով լոյս աշխարհի, իր առջեւ գտել էր «աստուածների պարտէզը» եւ փութացել այնտեղ։ Ահա թէ ինչեր էր տեսել նա այստեղ.-

Սարդիոնէ՛ ծառը հոն իր պտուղը ունէր։ Որթատունկերը պատած էին զայն եւ խաղողի ողկոյզները կախուած էին անկէ։ Լազվարթն ալ տերեւ եւ գեղեցիկ տեսքով պտուղներ ունէր։ Դարաւոր մայրիներուն եւ կասկենիններուն վրայէն կախուած ազնիւ քարերը կը շողշողային։ Կանաչ զմրուխտը ծովասէզի նման ծառերուն ստորոտը տարածուած էր։ Հոս քեսի եւ ուղտափուշի տեղ գոյնզգոյն ազնիւ քարեր կը փայլէին։ Պտուղին կուտը շափիւղայ էր... Դիցուի Սիդուրին ծովեզրի գահին վրայ բազմած, աստուածներու պարտէզին կը հսկէ¹¹⁰։

«Աստուածների պարտէզը» գտնուելով լեռան «մուօ եւ անդնդախոր կիրճ»-անցուղու եւ ծովի (Վանայ լճի) միջեւ, բնականաբար, ներառելու էր

¹⁰⁶ Նոյն, էջ 74։ Mašu, Masius, Մասիս/Մասիք լեռնանունների ստուգաբանութիւնը (<հ.-ե. *mo-s- «լեռ»<men- «բարձրանալ, բարձունքուել») տե՛ս՝ Ս. Պետրոսեան, «Հնդեւրոպական-հայկական բաղադրատարրը "Գիլգամէշ" դիւցազնավէպում», ՇՀՀ կենտրոնի Գիտական աշխատութիւններ, X:2007, Գիմրի, էջ 33։

¹⁰⁷ Նոյն, էջ 78։

¹⁰⁸ Նոյն։

¹⁰⁹ Արաբական աղբիւրները Հայաստանի եւ հարեան երկրների մասին, կազմ. Հ. Նալբանդեան, ՀՍՍՌ ԳԱ արեւելագիտութեան սեկտոր, Երեւան, 1965, էջ 63։

¹¹⁰ Գիլգամէշ, էջ 78-79։

յետագայ Տարօն եւ Բզնունիք գաւառները: Նրա Սարդիոնէ ծառը՝ իրեն պատած որթատունկերով, փարթամ մայրիները, կասկենիները, պտղատու ծառերը իրենց իրական նախատիպերն են ունեցել հենց նշուած տարածքներում: Սրտանձտեանցը Տարօնի Մշոյ դաշտի համար նկատել էր տալիս, որ «առատ ցորեն կը բերէ, *ունին պարտական խաղող եւ ուժով գինի*»¹¹¹, իսկ Բզնունիքի Խլաթի գաւառի «*այգեստանք, ծառաստանք, մանաւանդ մրգաբերները ընտիր են եւ հոչակեալ՝ կեռասն, ծիրանը, տանձն ու խնձորը իրենց զանազան տեսակներով*» են¹¹²: «Աստուածների պարտեզը» ունէր իր հսկիչը՝ «ծովեզրի գահին բազմած ծովադիցուի Սիդուրին», որն, իղէպ, աստուածների մատուցակն¹¹³ էր, ուրեմն, ուղղակի կապ ունէր խաղողագործութիւն-գինեգործութեան հետ:

Հետեւեւնք Գիլգամէշի յաջորդ արկածին, որը կապուած է Սիդուրի դիցուհու հետ.

Երբ դիցուհին անոր մօտենալը տեսաւ, փակեց դուռ ու երդիկ, կողպեց դուռը ու փականը քաշեց: Բայց Գիլգամէշն անյապաղ բիրը առաւ ու դուռը բախեց: Գիլգամէշ, Սիդուրիին դառնալով, ըսաւ.- Դիցուհիդ, ի՞նչ տեսար, որ դուռդ ու երդիկդ առջեւ գոցեցիր ու կողպեցիր: Եթէ դուռը գոցես եւ փականքը քաշես, դուռդ կը ջախջախեմ եւ փականքը ջարդ ու փշուր կ'ընեմ: Սիդուրին դուռը բացաւ եւ դռան առջեւ քաջարի Գիլգամէշին ըսաւ.- Օտարական, ո՞վ ես դուն եւ ու՞ր կ'երթաս այդպէս արագաքայլ: Ըսէ, թէ ինչպէ՞ս կրցար անցնիլ Մաշու լեռան արեւի դռնէն եւ ինչու՞ տապարովդ դուռս ջախջախել կ'ուզես¹¹⁴:

Ծովադիցուհու գահին ու կացարանը, կարծում ենք, որ մեր հեռաւոր նախնիները տեղայնացրած են եղել Վանայ լճի այն ափին, որտեղ յետագայում կառուցել են Բզնունիք գաւառի Խլաթ քաղաքը: Այս քաղաքի *Խլաթ* անունը նոյնական է հայերէն *խղաթ* «կին - ամուսին», «մէկի կինը, կին»¹¹⁵ բառի հետ (*ղ/լ* համարժեքութեան համար հմմտ. *աղի* եւ *անալի*, *դանդաղ* եւ *դանդալոշ*, *մառախուղ* եւ *մառախղապար* զոյգերը): Պարզ է, որ քաղաքն այդպէս կոչուել կարող էր ոչ թէ ինչ-որ անյայտ կնոջ անունով, այլ իր վրայ կրելով ինչ-որ դիցուհու մականունը: Հմմտ. *Տիկին*, որը նախապէս միայն Անահիտ դիցուհու մականունն էր, իսկ *տիկին<տի-կին>/«մեծ կին»*: Այս Ծովադիցուհին էր լինելու նաեւ նոյն շրջանի *Շամիրամ* գիւղում¹¹⁶ աւելի վաղ պաշտուած դիցուհին՝ յետագայում նոյնացուած առասպելաւանդագրոյցներից յայտնի հոչակաւոր Շամիրամի հետ¹¹⁷: Երկու դէպքում էլ, մեր կար-

¹¹¹ Սրտանձտեանց, *հպր. I*, էջ 418:

¹¹² Նոյն, էջ 405:

¹¹³ *Գիլգամէշ*, էջ 120, ծան. 8:

¹¹⁴ Նոյն, էջ 79-80:

¹¹⁵ ՀԲԲ, *հպր. II*, էջ 267, Աճառեան, *հպր. II*, էջ 375:

¹¹⁶ Ա-Դօ, էջ 89. Նաեւ՝ Արիստակէս Տեւկանց, *Այցելութիւն ի Հայաստան 1878թ.*, ՀՍՍՀ ԳԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 1985, էջ 87:

¹¹⁷ Խորենացի, Ա, Ժե-Ժը:

ծիքով, գործ ունենք *Սասնայ ծռերի* վիպական Ծովինարի նախատիպի հետ, որից էր Ծովինարը ժառանգել իր անունը. հմմտ. *Ծովա-դիցուհի* եւ *Ծովինար*: Խլաթում էր տեղայնացուել նաեւ Ծովադիցուհու գահը: Յայտնի է, որ «*հին քաղաքը կառուցուած էր ձորալանջին, իսկ միջնաբերդը գտնուում էր ձորամիջի մօտ 60 մ բարձրութեան ժայռին*»¹¹⁸: Այս ժայռից էլ դիցուհին կարող էր հսկել «աստուածների պարտէզին»:

Սիդուրի դիցուհին Գիլգամէշին ասում էր. «*Միայն արեւաստրուած Շամաշը... կրնայ այս ծովէն անցնիլ... Գիլգամէշ, ինչպէ՞ս կ'ուզես անցնիլ ծովէն: Յեղոյ ինչ պիտի ընես, երբ մահուան ջուրերուն հասնիս... Կէ՛ս, Գիլգամէշ, ահաւասիկ այնտեղ է Ուրշանաբին՝ Ուրնապիշտիմի նաւավարը, այնտեղ, ուր տաշուած քառակուսի քարերը կը գտնուին*»¹¹⁹: Այս լսելուն պէս, Գիլգամէշը «*նետի պէս սուրալով քարակերտ կամուրջին քով գնաց: Նաւը ծովափը կեցած էր, բայց մէջը մարդ չկար: Նաւավար Ուրշանաբին կը կանչէ, բայց իզուր. որեւէ մէկը երեւան չ'ելլեր: Եւ ցատումէն [կամուրջի] քարերը ջարդ ու փշուր ընելէ յետոյ ետ կը դառնար*»¹²⁰: Բնականաբար, «տաշուած քառակուսի քարերով» կառուցուած կամրջի մասին պատկերացումը շումերական կամ աքադական միջավայրի ծնունդ լինել չէր կարող, այն բնորոշ չէր միջագետքեան իրականութեանն ու առասպելաբանական պատկերացումներին: Ծովի վրայով անցնող քարէ կամրջի առկայութիւնն այս դրուագում կարող է ունենալ իր թէ՛ իրականութիւնից, թէ՛ հնդեւրոպական առասպելաբանութիւնից բխող բացատրութիւնները: «Տաշուած քառակուսի քարերով» կառուցուած կամուրջը չի համապատասխանում եղգնեայ եւ կաւաղիւսէ շինութիւնների երկիր հարաւային Միջագետքին (Շումեր եւ Աքադ), բայց համապատասխանել կարող է քարէ շինութիւնների երկիր Հայկական Լեռնաշխարհին, որը եւ հնդեւրոպացիների նախահայրենիքն էր: Առաջին բացատրութեան կողքին կարելի է տալ նաեւ երկրորդը: Հնդեւրոպական առասպելաբանութեան մէջ գոյութիւն ունէր «քարէ երկնքի» եւ «քարէ երկնականմարի» մասին պատկերացումը (հմմտ. «երկնականմար»/«կամար»/«կամուրջ» առասպելաբանական զուգորդումը)¹²¹:

Թէ առասպելական ո՞ր կամրջի հետ կարող էր նոյնացուած լինել «տաշուած քառակուսի քարերով» իրական կամուրջը (կար նաեւ «ծիածան»/կամուրջ երկրի եւ երկնքի միջեւ առասպելաբանական համադրումը)՝ այնքան էլ կարեւոր չէ, բայց որ այդպիսին գոյութիւն ունեցել է, վկայում է Խլաթ քաղաքից մօտ 8 կմ հարաւ-արեւմուտք գտնուող Գիւղի Կամուրջ¹²² անունը (ներկայիս *Քարմուչ* աղաւաղեալ անունով գիւղն է): «Քարէ կամուրջն» աւե-

¹¹⁸ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *հղր. II*, էջ 737:

¹¹⁹ *Գիլգամէշ*, էջ 82-83:

¹²⁰ Նոյն, էջ 83:

¹²¹ Гамкредидзе, Иванов, *հղր. II*, էջ 667:

¹²² Ա-Ղօ, էջ 89. նաեւ՝ Տեկանց, էջ 87. նաեւ՝ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *հղր. II*, էջ 925:

րած Գիլգամէշը ծովով եւ նրա «մահուան խաղաղ ջուրերէն» անցնելու համար ստիպուած է եղել իր նախնու մօտ տանող անյայտ եւ վտանգաւոր ուղին բռնել «Ուտնապիշտիմի ծառայ եւ նաւավար»¹²³ Ուրշանաբիի նաւով, որով էլ իվերջոյ հասել էր իր նպատակակէտին:

«Մահուան խաղաղ ջուրերը Վանայ լճի ջրերն են, որոնք խմելու համար միանգամայն անպէտք» են, որովհետեւ պարունակում են «բորակային մաքրիչ աղեր, որից միքանի տեղերում պատրաստում են լուացքի համար բորակ»¹²⁴: Գիլգամէշը լճի հակադիր ափ հասել էր Ուրշանաբիի հետ դէպի արեւելք նաւելով: Այնտեղ էր Արեւաստծու պաշտամունքի մէկ այլ կենտրոն՝ յետագայ Վանը: Ուտնապիշտիմը վրդովուած յանդիմանում է իր նաւավարին. «Չըլլայ որ ուրիշ անգամ այս քարափը ոտք կոխես, Ուրշանաբի, չըլլայ որ ուրիշ անգամ որեւէ մէկը ջուրէն այս կողմ անցկացնես»¹²⁵: Սա կարելի է համարել Վանի քարաժայռի առաջին յիշատակումը. «Բուն քաղաքի հիւսիս-արեւելեան ամբողջ երկարութեամբ՝ իբրեւ բնական պատնէշ, դուրս է գցուած մի երկար եւ ուղղաձիգ քարաժայռ..., որի ուղղահայեաց եզրերը միանգամայն անմարչելի են դարձնում նրա կաւարը»¹²⁶:

Կարծում ենք, որ Uršanabi դիցանունը պիտի տրոհել ոչ թէ Ur-šanabi, այլ Urša-nabi բաղադրիչների եւ այն սեպագրային արտացոլումն համարել *Orsa-nau(i) նախաձեւի (սեպագր. u//o, š//s, b//u): Urša-nabi դիցանունն առաջին բաղադրիչի իմաստի պարզաբանման տեսանկյունից ուշագրաւ է Տիգրիսով եւ Եփրատով նաւարկող հին նաւակների կառուցուածքի մասին Հերոդոտոսի վկայութիւնը¹²⁷: Դրանից պարզում է այդ նաւակների՝ ուռնիներից պատրաստուած լինելու փաստը: Այդ իրողութիւնը մեզ իրաւունք է տալիս դիցանունն առաջին Urša-/*orsa- բաղադրիչին վերագրելու հենց այդ իմաստը եւ նրա մէջ տեսնելու հայերէն *ուռ* (որից՝ *ուռի*, *ուռենի*) բառի նախաձեւը: *Ուռ* նշանակում է «ճիւղ, ընծիւղ», «ուռի ծառը», «գեղծի ծառը», «խաղողի որթի ողկուզաբեր ճիւղը»¹²⁸: Աճառեանը չի ընդունում *ուռ/ուռի* բառի եւ յունարէն ἄρσικος//ἄρσιχος//ἄρριχος «կողով» բառի հ.-ե. *ers/*ors- («փափուկ ճկուն ճիւղերով հիւսել») արմատից բխեցնող տեսակէտը¹²⁹, չնայած դա հաստատում է *ուշի* «մի տեսակ ծառ», «ուռու նման տերեւներով մի թուփ»¹³⁰ զուգահեռ արմատակից բառի գոյութեամբ: Հ.-ե. *orsը հայերէ-

¹²³ Գիլգամէշ, էջ 83:

¹²⁴ Ա-Դօ, էջ 11:

¹²⁵ Գիլգամէշ, էջ 101-2:

¹²⁶ Ա-Դօ, էջ 16:

¹²⁷ Հերոդոտոս, *Պատմութիւն ինը գրքից*, թարգմ.՝ Սիմոն Կրկեաշարեան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ. Երեւան, 1986, էջ 79-80:

¹²⁸ Աճառեան, *հյոր. III*, էջ 607. նաեւ՝ Ստեփանոս Մալխասեանց, *Հայերէն բացաւրական բառարան, հյոր. III*, ՀՍՍՌ հրատ., Երեւան, 1944, էջ 605:

¹²⁹ Աճառեան, *հյոր. III*, էջ 607:

¹³⁰ Նոյն, էջ 606:

նում վերածուել կարող էր թե՛ *ուռի*, թե՛ **ուրշի*, ինչը պարզում է հայերէնում միեւնոյն բառի *ռով* եւ *րշով* տարբերակների գոյութեամբ (հմմտ. *թառամ/թարշամ*, *թոռոմ/թորշոմ*, *խոռ/խորշ*, *թուռ/*թուրշ>թուշ*, *մոռ/*մորշ> մոշ*):

Ըստ երեւոյթին, Գիլգամէշին ընդառաջելու, այսինքն՝ իր պարտականութեան մէջ թերանալու պատճառով Ուրշանաբին պաշտօնագուրկ էր եղել եւ ստիպուած Գիլգամէշի հետ ուղեւորուել սրա արքայանիստը՝ շումէրական Ուրուկ քաղաք¹³¹: Նա այնտեղ, խաղաղութեան մէջ էր սպասելու իր վախճանին: Ենթադրում ենք, որ Ուրշանաբին կերպարանաւորումն է մեր նախնիների այն հատուածի, որը Հայկական Լեռնաշխարհից Եփրատի ու Տիգրիսի հոսանքներն իվար յետագայ Շումէր հասնելով եւ հաստատուելով այնտեղ¹³², նրա բնակիչներին նաեւ իրազեկել էր լեռնաշխարհի ինչ-ինչ իրողութիւնների մասին:

Բերում ամբողջ նիւթը եւ դրան մեր տուած մեկնաբանութիւնները խօսում են Ք.ա. Գ. հազարամեակի երկրորդ եւ Բ. հազարամեակի առաջին կէսերին հայութեան կեանքի ռազմական եւ հոգեւոր բնագաւառներում Բզնունիքի եւ Տարօնի ունեցած առաջատար դերի մասին: Դրանով պայմանաւորուած է եղել նաեւ Արեւի եւ Ամպրոպի աստուածների՝ որպէս երկրորեակներ հանդէս գալը զինուորական եւ քրմական դասերի հովանաւորների դերում: Ընդ որում, քննութեան առարկայ նիւթին վերաբերող յատուկ եւ հասարակ անունների հնդեւրոպական-հայկական ստուգաբանութիւնները մէկ անգամ եւս գալիս են հաստատելու Վանայ լճին յարող տարածքների եւ հնագոյն Տարօնի սեպագրային ժամանակաշրջանի բնակչութեան հնդեւրոպա-հայկական բնոյթը: Նա՛ է եղել աշխարհակալ խեթական եւ ասորեստանցի թագաւորների բանակների աւերիչ արշաւանքներին դիմադրողն ու դիմադարձողը: Իսկ դրանք իվերջոյ յաջողութեամբ են աւարտուել շնորհիւ կառամարտիկների գլխաւորած զինուորական դասի եւ քրմական դասի վերնախաւի կայուն դաշինքի:

¹³¹ Գիլգամէշ, էջ 104-5:

¹³² Ս. Պետրոսեան, «"Արմենոսի առասպելի" եւ Արամանեակի ասանդագրոյցի պատմական յենքը», *ՎԷՄ համահայկական հանդէս*, 3:2018, էջ 43-64. նաեւ նոյնի՝ «Հնդեւրոպական եւ շումէրական Հողմի աստծու բնօրանը», *Գիտական աշխատութիւններ*, XIX:2016, Գիւմրի, էջ 52-61:

(Summary)

The first inscriptions and authentic information on the state formations of the Armenian Highlands, their inhabitants and religion are found in the chronology of the Hittite king, Hattusili I (1620-1590BC). He is the first among the Hittite kings who crossed the Euphrates and reached the hinterland of the Armenian Highlands, and the Beznunik region in particular. Thanks to these invasions the Hittites called the states around the military routes by the names of the tribes-heads-kings' residences. These localities were also the unified worshipping centers of the main pair of the principal old Indo-European Gods: the God of thunders in Hasuva and the God of the Sun in ҂а҂҂а. To be sure, in Hasuva the supreme god (the god of storms) was considered the patron of the local soldier-king, while in ҂а҂҂а, the God of the Sun was considered to be the patron of the local priest-king.

It seems while cooperating with each other, the privileged military and the religious classes of these two states took into consideration not only their military and economic interests but their ethnic commonality too. They spoke Armenian and had similarities in ideology and worshipping practices.

The author argues that eventually these factors were pivotal in leading to the union of the Hasuva- Hahha tribal formation.

Though it lost the war against Hattusili I, the union served as a base for the formation of the Hayasa tribal union later on.

